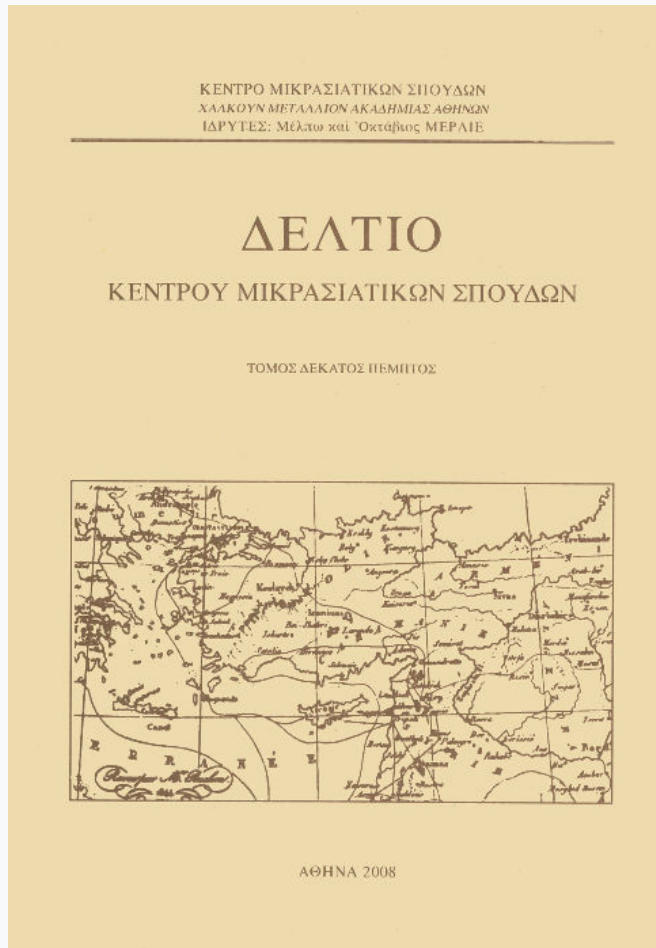

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 15 (2008)

Η ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του Joseph Hammer von Purgstall στα Ελληνικά (1870-1874): Το ασυνεχές μεταφραστικό εγχείρημα

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.264](https://doi.org/10.12681/deltiokms.264)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (2008). Η ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του Joseph Hammer von Purgstall στα Ελληνικά (1870-1874): Το ασυνεχές μεταφραστικό εγχείρημα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 15, 291–324. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.264>

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ JOSEPH HAMMER VON PURGSTALL
ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (1870-1874)
ΤΟ ΑΣΥΝΕΧΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ

Κατά τὸ πρῶτο ἕμιση τοῦ 19ου αἰῶνα – συγκεκριμένα στὴ δεκαετία τοῦ τριάντα – οἱ φιλαναγνώστες καὶ φιλόστορες τῆς Εὐρώπης, ἰδίως ὅσοι εἶχαν στραμμένη τὴν προσοχή τους στὴν Ἀνατολή, καὶ μάλιστα οἱ γερμανόφωνοι, ἐπιφύλαξαν θερμὴ ὑποδοχὴ στὸ μεγαλειώδες πόνημα τοῦ αὐστριακοῦ Ἰωσήφ Χάμμερ τὸ τιτλοφορημένο *Geschichte des Osmanischen Reiches*¹. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῶν μεγαλόπνοων καὶ πολυσέλιδων συνθέσεων. Δεκάτομο, τὸ ἔργο τυπώθηκε στὴν Πέστη καὶ ὀλοκληρώθηκε σὲ μιὰ δικταετία (1827-1835). Ὁ συντάκτης του, ὁ εὐρυμαθὴς καὶ πολὺγλωσσος βαρῶνος Ἰωσήφ φὸν Χάμμερ (1774-1856), μὲ ἀνερχόμενη σταδιοδρομία στὸν διπλωματικὸ κλάδο, ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ αἰῶνα κατεῖχε τὴ φήμη τοῦ διαπρεποῦς ἀνατολιστῆ. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀξιώματα χρημάτισε γραμματέας τῆς Αὐστριακῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη: ἡ γνῶση τοῦ πεδίου μελέτης ποῦ ἐπιλέγει ἐδράζεται σὲ σχέση αὐτοψίας μὲ τὸ ἐρευνητικὸ του ἀντικείμενο.

Δὲν θὰ λέγαμε ὅτι ὑπῆρξε ἓνας «ἄνθρωπος χωρὶς ιδιότητες». Διέθετε τὸ προνόμιο τοῦ περιηγητῆ – ἐξερεύνησε τὸν πραγματικὸ γεωγραφικὸ χῶρο ταξιδεύοντας στὴν τότε δύσβατη Ἀνατολή – ἀλλὰ καὶ στοχαστικὰ ἰχνηλάτησε τὸν χῶρο τῶν ιδεῶν. Ἡ θέση του στὴν ἐπαγγελματικὴ ἱεραρχία, συνεπικουρούμενη ἀπὸ μιὰ ἰδιάζουσα εὐρυμάθεια, τοῦ ἐξασφάλισαν τὴ δυνατότητα πρόσβασης στὶς πηγές. Στάθηκε ἰκανὸς νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ ἀποκρυπτογραφήσει τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν μέσα ἀπὸ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα, ἓναν

1. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, τόμ. I-X, C. A. Hartleben's Verlage, Pest 1827-1835.

αρχαιακό πλούτο που ἐλάνθανε ἀνεκμετάλλευτος στίς βιβλιοθήκες τῆς Δύσης.

Ἐάν καί, ὡς διπλωμάτης, θά μπορούσε νά ἀρκεστεῖ σέ ἕναν ὑψηλόβαθμο ντιλετταντισμό, καίρια ὑπῆρξε στό σημείο αὐτό ἡ συνεισφορά ἐνός δασκάλου, τοῦ Ἰωάννη Μύλλερ. Ἐκεῖνος τόν προέτρεψε, ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, νά ἀφιερθεῖ στήν ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν ἐθνῶν καί νά ὑποτάξει τή γλωσσολογία του στόν ὑψηλότερο σκοπό τῆς ἱστοριογραφίας καί τῆς ἱστοριογραφίας.

Ἄναμφισβήτητα, ὅπως σημειώνουν τά Λεξικά, ὁ Χάμιερ *πρῶτος κατέστησεν εὐπρόσιτον εἰς τήν Εὐρώπην τήν Ἀνατολικήν Φιλολογίαν*. Ἀκολουθώντας τὸ ρεῦμα τοῦ ὀριενταλισμοῦ ἀλλά καί ἐμπνεόμενος ἀπό μιάν ἀντίληψη διαλόγου τῶν χρόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ, μιᾶς ὑπερθετικής, θά λέγαμε σήμερα, συμπληρωματικότητας τῶν πολιτισμῶν, ὁ αὐστριακὸς ἱστορικὸς ὄχι μόνον ἐκόμισε τήν Ἀνατολή στή Δύση ἀλλά καί κάποτε λειτούργησε πρὸς τήν ἀντίστροφη κατεύθυνση. Ἐπιχείρησε νά μετακινῶσει τὰ κλασικά γράμματα σέ ἀνατολικές γλώσσες – τῆ Δύση στήν Ἀνατολή².

Ἡ ἐργογραφία του ἀριθμεῖ πάνω ἀπὸ διακόσιους τίτλους – ὅμως τὸ ζήτημα δέν εἶναι ποσοτικὸ μόνον –, οἱ μεταφράσεις του ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἀραβικά, περσικά, αἰγυπτιακά, τουρκικά κείμενα δείχνουν τὸ μέγεθος ἀλλὰ καί τὴν ποιοτικὴ διάσταση τῆς ἐποπτείας.

Ἡ *Geschichte des Osmanischen Reiches*, ἡ *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη γερμανικὴ ἔκδοση, θά γνωρίζοι μιὰ δεύτερη, γερμανικὴ καί πάλι, ἔκδοση (1835-1836). Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρας τῆς, τὸ πλούσιο τεκμηριωτικὸ ὕλικὸ πού περιεῖχε ἀλλὰ καί ἡ γεωγραφικὴ τῆς ἐμβέλεια – ἡ διάδοσή τῆς ξεπερνῶσε καί αὐτὴν τὴν πανευρωπαϊκὴν κλίμακα – ἔγιναν ἀπὸ νωρὶς ἀντικείμενο πολυειδῶν ἱστοριογραφικῶν προσεγγίσεων καί χρῆσεων.

Ἡ δεκαετία τοῦ τριάντα: Ἡ καθολικὴ ἱστορία στὸ προσκήνιο
– οἱ παράλληλες τροχιές

Οἱ πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ὀγκώδους ἔργου στὴν ἑλληνόφωνη γραμματεία σημειώνονται ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ νεοσύστατου ἐθνικοῦ

2. Μεταφράζει γιὰ παράδειγμα *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὰ περσικά. Ἐκεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Χάμιερ ἀποδίδεται ἑλληνικὰ γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ στὴ δίγλωσση αὐτὴ ἔκδοση τοῦ 1831: *Μάρκου Ἀντωνίνου αὐτοκράτορος τῶν εἰς ἑαυτὸν. Βιβλία β' περσιῶσι μεθερμηνεύσαντος Ἰωσήφ Ἀμίερ*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς χήρας Ἀντωνίου Στράους.

κράτους, στον τόπο παραγωγής της ίδιας της Όθωμανικής Ιστορίας, στη Βιέννη. Όπως μās βεβαιώνει ο Κωνσταντίνος Κούμας, συμβουλευτήκε το έργο πριν κån τυπωθεί ολόκληρο, όταν αυτό βρισκόταν σε έμβρυακό άκόμη στάδιο, χειρόγραφο. Ο λαρισαίος απόδημος υπήρξε, λοιπόν, ο παλαιότερος γνωστός χρήστης του γερμανικού έργου, επίσης έγκατεστημένος στην αυστριακή πρωτεύουσα, όπως και ο ανατολιστής διπλωμάτης. Ένώσω συνέτασσε και ο ίδιος τη δική του, πολύτομη, *Ίστορία των Άνθρωπίνων Πράξεων*, βρισκόταν σε στενή συνάφεια με τον Χάμμερ. Γνωρίζουμε έπομένως ότι ήδη από το 1830 ο Κούμας χρησιμοποιεί συχνά και κατά διάφορους τρόπους τη γερμανική *Ίστορία της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας* για την άρτίωση του άτομικού του ιστοριογραφικού άθλου. Η άπειθείας άντληση από τη γερμανική έκδοση με παράθεση ολόκληρων έμβόλιμων σελίδων του πρωτοτύπου δηλώνεται στον έλληνικό τίτλο έξωραής³.

Ο πιστότερος και συνεπέστερος από τους όπαδούς του Κοραή, όπως τον χαρακτήρισε ο Κ. Θ. Δημαράς, μπορεί λοιπόν να θεωρηθεί ο κατεξοχήν εισηγητής του Χάμμερ στον χώρο του νέου έλληνισμού: ο Κούμας άφιερώνει δύο σελίδες των *Προλεγομένων* του στον αυστριακό συγγραφέα, όπου στην έπισκόπηση της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας αναλύει τη δημιουργική πορεία καθώς και τη φυσιογνωμία του⁴.

Στη διεσίλιδη αυτή βιογραφική έπισκόπηση ο Κούμας άναφέρεται στον Ίωσήφ Άμμερ, *βουλευτήν της Αυτοκρατορικής Αυλής και Διεξημνητήν των Ανατολικών γλωσσών*, ό όποιος με χρώματα άληθινά και ζωντανά

3. Ο πλήρης τίτλος του δωδεκάτομου έργου του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα είναι: *Ίστορία των Άνθρωπίνων Πράξεων από των άρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας εκ παλαιών άπανθισθείσαν και τα νεότερα έξ άρίστων Γερμανών ιστοριογράφων έλευθέτως μεταφρασθείσαν υπό Κ. Μ. Κούμα*, Βιέννη 1830-1831. Βλ. σχετικά Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Studien zur Geschichte Südosteuropas, τόμ. 9, Φρανκφούρτη 1992, σσ. 60-61, 191-195.

4. Για πρώτη φορά ο Χάμμερ άπαντά ως πηγή στις ύποσημειώσεις του πέμπτου τόμου της *Ίστορίας* του Κούμα. Πιο άναλυτικά: στο κεφάλαιο «Οί Τουρκοί», στο σημείο που περιγράφει πώς ο Βαγιαζίτ νικήθηκε από τον Ταμερλάνο, οί σελίδες 517 και 521 παραπέμπουν στον πρώτο τόμο, σ. 317, του Χάμμερ. Στη σελίδα 533, σε ύποσημείωση, ο Κούμας παραπέμπει και πάλι στον πρώτο τόμο, σ. 559, της *Geschichte*, ενώ στη σελίδα 535 άντιγράφει χρυσόβουλλα δημοσιευμένα από τον Χάμμερ. Στον έκτο τόμο, σσ. λβ'-λγ', στην «Ακολουθία των εν τφ Α' τόμφ διακοπέντων Προλεγομένων», ύπάρχει ή έκτενης άναφορά στον Ίωσήφ Άμμερ.

ζωγραφεί τὰς πράξεις τῶν ... Σουλτάνων ... χωρὶς νὰ φοβῆται ὁ κάλαμος του τὴν ἀλήθειαν, μηδὲ νὰ χαρίζεται ἢ εὐλικρίνειά του εἰς κανένα ... Ὅ,τι ὑπῆρξεν ὁ Ἕλληνας Γίββων διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Χριστιανῶν τοῦ Βυζαντίου ἡγεμόνων, τοῦτο θέλει ἦσθαι ἀναντιρροήτως εἰς αἰῶνας ὁ Ἕλληνας διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Σουλτανευσάντων εἰς τὸ Βυζάντιον⁵.

Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ στροφὴ τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὸν γερμανικὸ στοχασμὸ πραγματοποιεῖται κυρίως μὲ τὸν συγγραφέα τῆς *Ἱστορίας τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο ἀντιγράφοντας ὁλόκληρες παραγράφους – πάντοτε τὸ δηλώνει ρητὰ⁶ – ἢ ἄλλοτε, ὅταν θεματικὰ ἀναφέρεται τόσο σὲ προσωπικότητες τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας ὅσο καὶ σὲ ἐκκλησιαστικούς ταγοὺς τῆς Ὀρθοδοξίας, δίχως νὰ οἰκειοποιεῖται πλέον χωρία γιὰ νὰ τὰ συρράξει μὲ τὸ δικό του ἀφήγημα ἀλλὰ μὲ κατάχρηση ὑποσελίδιων βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν⁷.

5. Κ. Μ. Κούμας, «Ἀκολουθία τῶν ἐν τῷ Α' τόμῳ διακοπέντων Προλεγομένων», στὸ *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμος ἔκτος, Βιέννη 1831, σσ. λ', λβ' λγ', λη', νστ'.

6. Στὸν ἔβδομο τόμο, στὸ κεφάλαιο 10, ὁ συγγραφέας ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Χάμμερ. Στὴ σελίδα 369 ὁ Κούμας παραπέμπει στὴν *Geschichte*, ἐνῶ στὴ σελίδα 372 ἀναδημοσιεύει *Σουλτανικὴ ἐπιστολὴ* ποὺ πρωτοεκδίδει ὁ Χάμμερ. Στὶς σελίδες 380-386, στὸ κεφάλαιο «Δουλώσις τῆς Λέσβου. Βενετικὸς πόλεμος», ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Χάμμερ τὶς σελίδες 50-95. Ἐπίσης οἱ σελίδες 386-392, περὶ Καστροῦ τῆς Σκεντέρμην, ἀντιστοιχοῦν στὶς σελίδες 98-211 τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ.

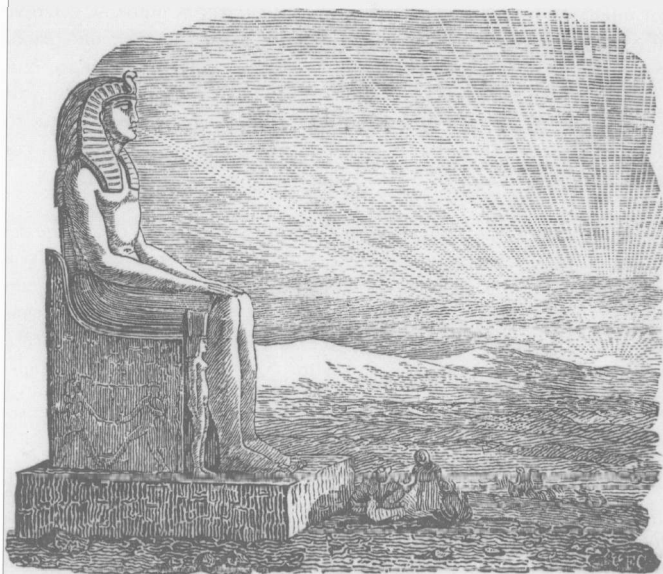
7. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸν ὄγδοο τόμο, ὅπου ὁ Ἕλληνας ἱστορικός χρησιμοποιεῖ τὸν πέμπτο τόμο τοῦ *αὐτοκρατορικοῦ βουλευτῆ κυρίου Ἀμήρου*. Στὸν ὄγδοο τόμο του, στὰ ὑποκεφάλαια 1-5 τοῦ κεφαλαίου 9 ποὺ ἐπιγράφεται «Οἱ Τοῦρκοι» καὶ ἀναφέρεται στοὺς Μουράτ Δ', Ἰμπραῖμ Α', Μωάμεθ Θ', Σουλεϊμάν Β', Ἀχμέτ Β', Μουσταφά Β', καθὼς καὶ στὸ τελευταῖο ὑποκεφάλαιο ποὺ ἀναφέρεται στοὺς Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Κούμας θὰ παραπέμπει στὸν πέμπτο καὶ ἔκτο τόμο τοῦ Χάμμερ στὸν *αὐτοκρατορικὸν βουλευτὴν κύριον Ἀμήρον καὶ τὴν σιγνάξις ἀναφερομένην ἱστορίαν του*, δειγματοληπτικὰ στὶς σελίδες 485, 492, 494, 496, 498, 500, 502, 504, 506, 508, 512, 514, 518, 520, 522, 524, 525, 526, 530 τῶν *Ἀνθρωπίνων Πράξεων*. Καὶ ἐνῶ στὸν ἔνατο τόμο δὲν ὑπάρχει καμιά μνεῖα, στὸν δέκατο, ὅπου μεταξὺ ἄλλων πραγματεύεται τὸν πόλεμο «μὲ τὴν Βενετίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν, τὴν Ἀκολουθίαν τῆς βασιλείας τοῦ Ἀχμέτ τοῦ Γ' ἕως τῆς καθαρῆσέως του», ἀναφέρεται στὸν *Ἀμήρον τὸν ἱστοριογράφον τοῦ Ὀθωμανικοῦ Βασιλείου*. Στὶς ὑποσημειώσεις τῶν σελίδων 349, 354, 360, 361 καὶ 365 τοῦ δέκατου τόμου τοῦ ὁ Κούμας ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν ἔβδομο τόμο τοῦ Χάμμερ.

Μιά τρίτη έκδοχή είναι ἡ παντελής ἀγνόηση τοῦ γερμανικοῦ – ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσει κανεὶς καὶ τὴ σιωπὴ. Ὁ Κούμας στὸν τελευταῖο, δωδέκατο τόμο τῶν *Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, παρόλο πὺν τὸ ἐπιστημονικὸ του ἀντικείμενο ταυτίζεται θεματικὰ μὲ ἐκεῖνο τοῦ Χάμμερ, διόλου δὲν ἀναφέρεται στὸν αὐστριακὸ ἱστοριογράφο. Τοῦτο τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξο ἔχει τὴν ἐξήγησή του: ἐνόσω τὸ ἔργο τοῦ Χάμμερ τυπώνεται, ὁ Ἕλληνας λόγιος συντάσσει τὸ κεφάλαιο «Οἱ Τοῦρκοι». Ἐπειδὴ τὸ 1831 ἔχει μόλις ἐκδοθεῖ ὁ ὄγδοος γερμανικὸς τόμος, ὁ Κούμας δὲν προλαβαίνει νὰ δεῖ τυπωμένους τοὺς ἐπόμενους γιὰ νὰ παραπέμψει στὴν *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*. Μέσα ὁμως ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀτραπὸ, ἐκεῖνη πὺν μετέδιδε τὴ γνώση πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας, τὴ χειρόγραφη παράδοση, ὁ Κούμας θὰ πορισθεῖ τὰ αἰτούμενα: ὁ Χάμμερ, ὡς ζωντανὴ παρουσία αὐτὴν τὴ φορὰ, θὰ σταθεῖ χορηγὸς ἀνέκδοτος ὕλης ἀπὸ χειρόγραφο πὺν εἶχε στὴν κατοχὴ του. Βίοι παράλληλοι: δύο ἱστορικοὶ πὺν διαβιοῦν στὴν ἴδια πόλῃ καὶ ἔχουν ὁμορα ἐρευνητικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἐπίκοινη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ λόγου. Στὸ προσκήνιο βρῖσκονται τὰ μεγάλα ἱστορικὰ ἀφηγήματα – ἐκτεταμένα ποσοτικὰ καὶ χρονολογικὰ – καὶ στὶς δύο περιπτώσεις.

Ὅταν ὁ ἀκατάβλητος Χάμμερ φέρει εἰς πέρας τὴ δεκάτομη *Geschichte des Osmanischen Reiches* γερμανικὰ, τότε στρέφεται στὴν ξενόγλωσση, εὐρωπαϊκὴ διάδοση τοῦ ἔργου του. Ἐπιβλέπει προσωπικὰ, διορθώνει καὶ κατευθύνει τὸ μεταφραστικὸ ἔργο: ἡ γαλλικὴ ἔκδοση ὀλοκληρώνεται γύρω στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ σαράντα⁸. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει, καθὼς γιὰ τὸν Ἕλληνα ἱστοριοδίφῃ συνιστᾶ ὄχι ἕνα ὄποιο γλωσσικὸ διάμεσο ἀλλὰ τὸν κατεξοχὴν διάυλο πὺν θὰ ἐπιτρέψει στὸ Ἕλληνικὸ κοινὸ νὰ

8. *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours* par J. de Hammer. Ouvrage puisé aux sources les plus authentiques et rédigé sur des documents et des manuscrits la plupart inconnus en Europe. Traduite de l'Allemand sur les notes et sur la direction de l'auteur par J. J. Hellert, Παρίσι 1835-1843. Καὶ δευτέρῃ ἀναθεωρημένη ἔκδοση: 1844. Πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν εὐρύτατη γεωγραφικὴ διακίνηση τῆς μεταφρασμένης γαλλικῆς ἔκδοσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αὐστρία (Βιέννη), τὴ Γαλλία (Παρίσι), τὴν Ἀγγλία (Λονδίνο) καὶ τὴ Γερμανία (Φρανκφούρτη, Λιψία), τὸ βιβλίον πωλεῖται στὸ Βέλγιο (Βρυξέλλες), στὴν Ὀλλανδία (Χάγη, Ἄμστερνταμ), στὴν Ἰταλία (Γένοβα, Φλωρεντία, Τορίνο), στὴν Πολωνία (Βαρσοβία), στὴ Ρωσία (Ἁγία Πετροῦπολη, Μόσχα, Ὁδησσὸς) καὶ στὴν ἴδια τὴν Τουρκία (Κωνσταντινούπολη).

Geschichte
 des
 Osmanischen Reiches
 durch
 Joseph v. Hammer.

ERSTER BAND.

Ἡ ὀραματικὴ ἀπεικόνιση τῆς Ἀνατολῆς στὴ διττὴ τῆς σημασία,
 ὅπως τὴν εἶδε ὁ γερμανικὸς ἱστορισμὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ 19οῦ αἰῶνα.

GESCHICHTE
DES
OSMANISCHEN REICHES,

GROSSENTHEILS AUS BISHER UNBENÜTZTEN

Handschriften und Archiven

DURCH

JOSEPH von HAMMER.

Erster Band.

VON DER GRÜNDUNG DES OSMANISCHEN REICHES

BIS ZUR EROBERUNG CONSTANTINOPELS.

1300—1453.

MIT EINER KARTE.

P E S T,

IN C. A. HARTLEBEN'S VERLAGE. 1827.

GEDRUCKT BEY ANTON STRAUSS IN WIEN.

Ἡ Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας τοῦ Ἰωσήφ Χάμμερ
στὴν πρώτη γερμανικὴ τῆς ἔκδοσης, Πέστη 1827-1835.

προσεγγίσει τὸ ἔργο. Ἡ ἰθαγενὴς λογιωσύνη εἶχε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στενὴ συνάφεια μὲ τὸν γαλλικὸ πολιτισμὸ. Μέσα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λουπὸν ἔκδοσις ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία θὰ γνωρίσει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ μεγάλο συγγραφικὸ ἐπίτευγμα, τὴν *Geschichte des Osmanischen Reiches* – ἔστω καὶ ἀποσπασματικά.

*Ἡ δεκαετία τοῦ πενήντα: ἡ καταστατικὴ ἐνσωμάτωση
τοῦ Βυζαντίου*

Ὁ Κούμας προσέγγισε τὸ γερμανικὸ κείμενο διαπνεόμενος ἀπὸ μιὰν ἀντίληψη πανοραμικὴ, ἡ ὁποία, κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς, ἀπέβλεπε στὴ συγγραφὴ μιᾶς καθολικῆς ἱστορίας. Ἀργότερα, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ πενήντα θὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ ἄλλου τύπου πρόσληψη τοῦ Χάμμερ, αὐτὴν τὴ φορὰ μέσα στὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ 1855 ἕνας διαφοροτικὸς τρόπος ἀντιμετώπισης ἐφαρμόζει τὴν τακτικὴ τοῦ τεμαχισμοῦ. Συγκεκριμένα, κεφάλαιο ὁλόκληρο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν πολυτομὴ ἱστορία γιὰ νὰ μεταφραστεῖ ἑλληνικά καὶ νὰ ἐκδοθεῖ στὴν Ἀθήνα. Τίτλοφορεῖται *Πολιορκία καὶ Ἐλῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Χάμμερ συγγραφείσαν ἱστορίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἀ. Ἰ. Κομπότου*. Πρόκειται γιὰ κείμενο θεματικὰ ἐπικεντρωμένο στὸν βυζαντινὸ μεσαίωνα. Ἀναφέρεται ἀποκλειστικά σὲ ἓνα ἱστορικὸ γεγονός: στὸ πάρομο τῆς Πόλης.

Ἡ πρώτη αὐτοτελὴς ἐκδοτικὴ παρουσία τοῦ Χάμμερ στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ποὺ σημειώνεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα, δηλώνει μιὰ χρονικὴ ὑστέρηση σὲ σχέση μὲ τὸν χρόνο παραγωγῆς καὶ διάδοσης τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου. Μία εἰκοσαετία χωρίζει τὴ νεοελληνικὴ, σπαραγματικὴ μεταφορὰ του ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης καὶ ἄλλη μία γεμάτῃ δεκαετία ἀπὸ τὴ γαλλικὴ του ἀπόδοσις. Ὅταν ὁ Χάμμερ ὁλοκληρώνει τὴ μητρικὴ του γλῶσσα τὴν *Ἱστορία* εἶναι ὄρσιμος συγγραφικὰ, ὄχι μόνον ἠλικιακὰ – ἔχει ἤδη κλείσει τὰ ἐξήντα: ἀπὸ τίς ἀπαρχές τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ βελγικὸς του ἐκτείνεται σὲ ὅλην τὴν Εὐρώπη καὶ ἀκόμη παρατέ-
ρα. Ὅταν λουπὸν ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ πολυσέλιδη *Geschichte* βλέπει τὸ φῶς στὴν Ἀθήνα μεταφρασμένο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἓνα ἀπόσπασμα λίγων μόλις τυπογραφικῶν γιὰ τὸ κούρσεμα τῆς Πόλης, ὄχι μόνον τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, καταξιωμένο, ἔχει πρὸ πολλοῦ περάσει στὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ὁ συγγραφέας του βρῖσκεται κοντὰ στὸ τέλος: τὴν ἐπόμενη χρονιά, πλήρης ἡμερῶν, κλείνει τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του.

Ἡ Πολιορκία καὶ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἂν καὶ μικρὴ τὸ δέμας, συνιστᾷ τὴν πρώτη ἐκδοτικὴ παρουσία τοῦ ἔργου τοῦ Χάμμερ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία: πρόκειται γιὰ ἑβδομήντα σελίδες ὅλες κι ὅλες, μιὰ δουλειὰ δευτέρο ἢ μᾶλλον τρίτο χέρι – μετάφραση τῆς μετάφρασης⁹.

Ὅπως εἶδαμε, ὡς πρὸς τὴ θέση ποῦ κατέχει ὁ αὐστριακὸς ἀνατολιστὴς στὸ παγκόσμιο στερέωμα δὲν ἐκκρεμοῦν ἐπεξηγήσεις. Ὅταν στὸν πρόλογο ὁ μεταφραστὴς Ἄ. Ἰ. Κομπότης συγκαταλέγει τὸν συγγραφέα στὴ χορεία τῶν κλασικῶν – κατοχυρώνοντας μᾶλλον τὴ δική του λογιεσύνη –, τὸ ὄνομα του δὲν τυχαίνει νὰ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἄλλοῦ. Πρόκειται γιὰ ἕναν πρωτοεμφανιζόμενον μεταφραστὴ – μεταφραστὴ τοῦ ἐνὸς βιβλίου¹⁰:

Παρότι τὸ γεγονός τοῦτο περιέγραψαν πολλοὶ διακεκριμένοι συγγραφεῖς ζῶντες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ μετὰ ταύτην ... ἐγὼ προϋτίμησα νὰ μεταφράσω αὐτὸ εἰς τὴν ἑλληνίδα φωνὴν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ γενῆ γνωστὸν εἰς ἀπάσας τὰς τάξεις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς συγγραφείσης ὑπὸ τοῦ κλασσικοῦ συγγραφέως Χάμμερ¹¹.

Ἡ ἐκούσια ἐπιλεκτικὴ χρῆση τοῦ πολύτουμου ἔργου μαρτυρεῖ ἀσφαλῆ-στερα τὴ δύναμη τῆς ιστορικῆς περιορέουσας παρὰ τὴν πρωτοβουλία ἐνὸς καὶ μόνου μεταφραστῆ: τὸ ἐκδοτικὸ συμβάν ἀνταποκρίνεται στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται τὸ κατεξοχὴν ἐθνικὸ ἱστοριογραφικὸ ἐπίτευγμα τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ Βυζαντίου στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀναμφίβολα ἡ δεκαετία τοῦ πενήντα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ καταστατικὴ δεκαετία γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνὸς νέου θεματικοῦ πεδίου στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία¹². Ἡ περιοδολόγηση τοῦ παρελθόντος

9. Πολιορκία καὶ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Χάμμερ συγγραφείσαν ἱστορίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἄ. Ἰ. Κομπότου, Ἀθήνησι 1855. Ἀντιστοιχεῖ στὸ 12ο βιβλίον τοῦ πρώτου τόμου τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου.

10. Στοὺς συντελεστὲς τῆς μικρῆς αὐτῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως συγκαταλέγεται ὁ μικρασιατὴς τυπογράφος Νικολαΐδης Φιλαδέλφειός, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας μόλις μετοικήσει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας – περὶ τὸ 1850 –, ἔχει ἰδρύσει ὡς ἐπιχειρηματίας ἕνα μὲ σημερινούς ὄρους «πολυκατάστημα» Παρὰ τὴν πύλιν τῆς Ἀγορᾶς, ἕναν δηλαδὴ ἐκδοτικὸ οἶκο μετὰ τυπογραφείων βιβλιοδετείου.

11. [Πρόλογος σγ' -σμ'. Ὑπογραφή Ἐν Ἀθήναις τὴν Ἰνν Αὐγούστου 1855 Ἄ. Ἰ. Κομπότης]. Γιὰ τὸν Κομπότη τὰ στοιχεῖα εἶναι ἑλλιπῆ – στὸ Γκίνης - Μέξας ἀναφέρεται ἀπαξ (στὸ λήμμα ἀρ. 6520).

12. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα καὶ τοὺς προβληματισμοὺς ποῦ ἐκφράστησαν,

χρόνου μεταβάλλεται. Οί πρώτες πραγματείες που θέτουν ως ιστορική τομή τη χρονολογία της Άλωσης – ή που αναφέρονται έξ ολοκλήρου στην Άλωση – ανάγονται, πράγματι, στα μέσα του αιώνα. Όπως έχει επισημανθεί, τότε ακριβώς ένα γεγονός παγκόσμιας σημασίας – ή πτώση μιας μεγάλης χριστιανικής Αυτοκρατορίας – αρχίζει να αποκτά βαθμιαία εθνικές αποχρώσεις.

Άπό τη δεκαετία του πενήντα και ύστερα ή στροφή της ιστοριογραφίας στο γεγονός της Άλωσης και ή μεγάλη πύκνωση σχετικών εκδόσεων συμπίπτει με την πρώτη μεγάλη κρίση του Άνατολικού Ζητήματος και την προσπάθεια του έλληνικού κράτους να επεκταθεί εις βάρος της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας¹³. Όπως προκύπτει βιβλιογραφικά, τó ζήτημα της Άλωσης ως αντίκειμενο επιστημονικής ή άλλης πραγματέυσης έχει όψιμα εισαχθεί στη νεοελληνική ιστοριογραφία¹⁴.

Έδω θά ήταν χρήσιμες όρισμένες πρώτες εκτιμήσεις με βάση τά βιβλιογραφικά εύρήματα. Σε πρώτο στάδιο παρατηρούμε τó όλοένα διευρυνόμενο γεωγραφικό και τελικά πανελλήνιο εύρος τών εμπλεκομένων στην ιστοριογραφική αναβάθμιση της Άλωσης¹⁵. Καί ενώ ως τη δεκαετία του 1870 τó ζήτημα μοιάζει να έπαφεται κυρίως στους έρασιτέχνες, από εκεί και ύστερα, σε δεύτερο στάδιο, σημειώνεται μια ενεργητική κίνηση από την πλευρά του σώματος τών οίονει επαγγελματιών. Θά λέγαμε ότι ή άρχουσα τάξη της λογιούσης, ή μάλλον ένα τμήμα της, δίνει τó παρόν: Άγγελος Βλάχος, Μανουήλ Γεδεών, Θεοδόσιος Βενιζέλος και ό Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος αυτόπροσώπως.

βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στόν πρώτο αιώνα του έλληνικού βασιλείου», στα Πρακτικά του Συνεδρίου 1453, *‘Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και ή μετάβαση από τούς μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, επιστημονική έπιμέλεια Τόνια Κιουσοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.

13. 1850-1860: όκτώ τίτλοι, 1860-1870: έπτά τίτλοι, 1870-1880: δέκα τίτλοι, 1880-1890: έννέα τίτλοι, 1890-1900: έξι τίτλοι.

14. Μόλις την προηγούμενη δεκαετία του σαράντα, ό ίδιος ό Παπαρηγόπουλος, στην «Εισαγωγή» της *Γενικής Ιστορίας* του, δέν θεωρεί άναγκαίο να έπεξεργαστεί τó θέμα της Άλωσης ούτε και χρησιμοποιεί τó 1453 ως ιστορική τομή. Βλ. Β. Καραμανωλάκης - Π. Στάθης, «Ιστορίες ...», σ. 228, ύποσημ. 5.

15. Στην πενηνταετία 1850-1900 εκτός από την Άθήνα τά παρακάτω γεωγραφικά σημεία έμφανίζονται είτε ως τόποι έκδοσης είτε ως τόποι προέλευσης τών συγγραφέων: Έρμούπολη (1853), Τρίπολη (1859), Κωνσταντινούπολη (1861, 1870, 1873), Σάμος (1862), Λονδίνο (1865), Μυτιλήνη (1879), Καλαμάτα (1880), Σμύρνη (1885), Ναύπλιο (1886), Κυνουρία (1890), Κύμη Εύβοίας (1892).

Κατά τὸ τρίτο στάδιο, τέλος, διαπιστώνουμε μιὰ ἀνιούσα τάση διάδοσης καί, δευτερογενῶς, ἐκλαϊκείωσης. Σὲ κάποιες περιπτώσεις τὰ ἔργα συνοδεύονται ἀπὸ ὑποτίτλους τοῦ τύπου «ἀνάγνωσμα διὰ τὸν λαόν». Ἐνίοτε ἐντοπίζουμε μιὰ στρατιωτικὴ διάσταση, π.χ. ἓνα ἔργο τυπώνεται «χάριν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ» (1862), ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ ὀγδόου τὰ περὶ τὴν Ἑλωση κείμενα ἐπιχειρεῖται νὰ εἰσαχθοῦν στὴν ἐκπαίδευση «πρὸς σχολικὴν χρῆσιν»¹⁶.

Τὸ γεγονός ὅτι σὲ μιὰ κοινωνία δίχως μαζικὰ μέσα ἐνημέρωσης, πλὴν τοῦ τύπου, ἓνα τμήμα τοῦ συλλογικοῦ σώματος – οἱ ἐγγράμματοι – ἀρχίζει νὰ ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ ζήτημα τῆς Πτώσης, δὲν προκύπτει μόνον μέσα ἀπὸ τὸ γραπτὸ κείμενο, τὴν τυπογραφία. Ἄς μὴν ἀγνοήσουμε ἓναν ἄλλο δίαυλο: τὸν προφορικὸ ἀκαδημαϊκὸ λόγο. Πολλοὶ Ἀθηναῖοι (ἄραγε μήπως καὶ κάποιες ἐλάχιστες Ἀθηναῖες;), σημειώνεται σὲ φύλλο τῆς ἐποχῆς, συρρέουν στὸ Καποδιστριακὸ Ἀνώτατο Ἰδρυμα νὰ παρακολουθήσουν τὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, ἰδίως μάλιστα «ὄταν ἐξιστορεῖτο ἡ ἀποφράς ἐκείνη ἐποχὴ τῆς Ἑλώσεως»¹⁷.

Συνοψίζω: Πράγματι, πρὶν ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Κομπότη τοῦ 1855 στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καταγράφονται πενιχρὲς μόνον βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς στὴν Ἑλωση¹⁸.

16. Οἱ προσπάθειες πρὸς ὅμοια κατεύθυνση συνεχίζονται καὶ στὸν ἀμέσως ἐπόμενον αἰῶνα, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Μαριάννα Σπανάκη, *Βυζάντιο καὶ Μακεδονία στὸ ἔργο τῆς Π. Σ. Δέλτα*, Ἀθήνα 2004, σσ. 30-31.

17. Μὲ τὴν ἐπικοινωνιακὴ ἀμεσότητα τῆς διδασκαλίας ὁ καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Θεόδωρος Μανούσης στὰ χρόνια αὐτὰ διαθέτει ἓνα ἀκροατήριο εὐρύτερο ἀπὸ τὸ φοιτητικὸ, ὅπως μνημονεύεται στὴ Νεκρολογία του ποῦ δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα Ἀθηνᾶ τὸ 1858, βλ. Β. Καραμανωλάκης - Π. Στάθης,, «Ἱστορίες ...», ὑποσημ. 14.

18. Μόλις δύο χρόνια πρὶν τὴ μετάφραση Κομπότη τυπώνεται ἓνα βιβλίο μὲ θέμα τὴν Ἑλωση – καὶ πάλι μετάφραση. Μία ἀνὰ δεκαετία ἐπισκόπηση τῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς ἀκολουθεῖ ἐδῶ, ἡ ὁποία, ἂν καὶ δίχως ἀξιώσεις βιβλιογραφικῆς πληρότητας, δίνει μιὰ τάξη μεγέθους. Στὴ δεκαετία τοῦ τριάντα ἄς σημειώσουμε μιὰ ἐπανεκδοση τῆς τρίτομης Ἱστορίας τοῦ E. Ph. Goldsmith, στὴν ὁποία τίθεται ὡς ὀρόσημο ἡ ἱστορικὴ τομὴ τῆς Ἑλώσεως (1838/1839). Τὴν ἐπόμενη δεκαετία τοῦ 1840 ἐκδοτικὰ δὲν παρατηρεῖται κάτι ἀξιομνημόνευτο. Τὴν καταστατικὴ δεκαετία τοῦ πενήντα ἐκδίδεται *Ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ Ὄθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Ὄθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας* βασισιμένη στὸν E. Gibbon καὶ τὸν γάλλο Louis Philippe Ségur, τυπωμένη στὴν Ἐρμούπολι τὸ 1853. Ἀκολουθεῖ τὸ 1855/1856 ἓνα ἔργο μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Ἑλώσις καὶ Ἀνάγκη τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Στὸ *Ἱστορικὸν Δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων* τὸ 1856 ὁ Abel

Ἡ ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς σπαραγματικὴ χρῆσις τοῦ κειμένου τῆς *Geschichte des Osmanischen Reiches* στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα σκιαγραφεῖ, ἀλλὰ καὶ προεξαγγέλλει, τὸ ὄλο πνεῦμα ποῦ διέπει τὴν πρόσληψη τοῦ Χάμιερ, τὶς ἐντόπιες διαθεσιμότητες καὶ τὸν βαθμὸ δεκτικότητος τοῦ γηγενοῦς ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Τὸ πόνημα ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου – ἐνὸς βιβλίου τόσων χιλιάδων σελίδων – ἔτσι ὥστε ἓνα καὶ μόνον ἱστορικὸ γεγονός, τὸ πάροισμο τῆς Πόλης, φορτισμένο ἐθνικά, νὰ γίνῃ κτῆμα τῶν ἀναγνωστῶν. Ἐξαρχῆς τὸ στοιχεῖο ποῦ κάνει τὸ ἔργο ἀξιομετάφραστο δὲν σχετίζεται μὲ αὐτὴν καθεαυτὴν τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἀλλὰ ἀποκλειστικά μὲ τὰ *καθ' ἡμᾶς*. Ὅπωςδῆποτε, ἡ ἀποσπασματικὴ χρῆσις καὶ ἐπιλογὴ μὲ πατριωτικὰ κριτήρια δὲν συνιστᾶ ἀποκλειστικὴ ἰδιομορφία τῆς ἐλληνικῆς περιήψεως¹⁹.

François Villemain προσθέτει: Ἐπὶ τῆς Ἐξέλιξης ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ του, τὸν δικηγόρο Σ. Γ. Βελίνη, μὲ σημειώσεις, ἐκδίδεται πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων. Τὴν ἴδια χρονία τυπώνεται ἀπὸ τὸν Γ. Θεοφίλου ἓνα ἐργάσιμα ἀπὸ τὰ *Χρονικά* τοῦ Σφραντζῆ, ἐνῶ τὸ 1857, σὲ μιὰ σειρά γενικῆς Ἱστορίας, τὴ *Νέα Δίωξη*, ποῦ ἐκκινεῖ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν βυζαντινῶν βασιλέων μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπογράφει ἓνας ἀνθυπολοχαγὸς τῆς φάλαγγος, ὁ Σ. Κ. Βελεφάντης. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας κυκλοφορεῖ μιὰ ἀκόμη ἐκδοσις τῆς Ἱστορίας τοῦ Μόρτμαν ἀπὸ τὸ γερμανικόν, ὅπου προτάσσεται καὶ μελέτη τοῦ μεταφραστῆ, ἐνῶ ὁ Θ. Ρηγόπουλος, δικηγόρος ἐκ Τριπόλεως, ἐκδίδει ἐπίσης ἓνα ἐργάσιμα ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ. Εὐχарιστῶ τὴν Πόπη Πολέμη ποῦ ἔθεσε στὴ διάθεσίν μου τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα.

19. Παράδειγμα παρόμοιας συμπεριφορᾶς υἱοθετεῖ μιὰ ἄλλη βαλκανικὴ χώρα, ἡ γειτονικὴ Βουλγαρία: οἱ φιλόστοργες ἀπόκτησαν γνῶσις τοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ πενήντα ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑβδομήντα, μέσα ἀπὸ παράλληλες, κατ' ἀποκοπὴν, δι' ἰδίαν χρῆσιν προσαρμογῆς τοῦ Χάμιερ. Ἡ χρονολογικὰ πρώτη, δημοσίευμα σὲ περιοδικόν, εἶναι μετάφρασις κεφαλαίου γιὰ τὴν ἰδρυσις τοῦ τάγματος τῶν Γενιτσαρῶν (1859). Ἡ δευτέρα, τὸ 1867, μετάφρασμα ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Χάμιερ, κυκλοφορεῖ στὸν περιοδικὸν τύπο καὶ πάλι. Ἡ τρίτη, μιὰ αὐτοτελὴς ἐκδοσις κωνσταντινουπολίτικη, προσαρτᾶ χωρία ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Χάμιερ στὸ σῶμα μιᾶς ἄλλης *Γενικῆς Ἱστορίας* (1871). Σὲ τόμο ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1987 στὴ Σόφια, μὲ τίτλο *La Bulgarie pendant la période du XVe au XVIIIe siècle, Études d'Historiographie*, ἀπὸ τὴν Académie Bulgare des Sciences καὶ τὸ Institut d'Histoire, ἡ Maria Todorigona προσεγγίζει τὰ βιογραφικὰ τοῦ Χάμιερ δίχως, ὡστόσο, νὰ διερευνᾷ τὴ σχέση του μὲ τὴ βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία. Εὐχарιστῶ τὴ συνάδελφο ἱστορικὸ Νάντια Ντάνοβα γιὰ τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ποῦ εὐγενικά μου παραχώρησε.

Στην καταστατική δεκαετία του πενήντα δὲν σημειώνεται πρωτότυπη παραγωγή ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ᾿Αλώσης – κυριαρχεῖ ἡ βακτηρία τῆς μετάφρασης, τὸ ἐξ Ἑσπερίας εισαγόμενο δάνειο κείμενο. Παράλληλα, ἡ καταφυγὴ στὶς γηγενεῖς βυζαντινὲς πηγές, οἱ ὁποῖες καὶ ἀναβαθμίζονται: ἐπιστρατεύονται κατ' ἐπανάληψη γιὰ νὰ προσδώσουν ἐπίχρισμα ἀθθεντικότητας ἀκόμα καὶ ὅταν ἐλέγχονται ἐπιστημονικὰ ἀφερέγγυες²⁰.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς τῶν μεταφράσεων ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ὅτι βασικὸ κριτήριο στὴν ἱστοριογραφικὴ προσέγγιση τῆς ᾿Αλώσης ἦταν ἡ εὐθυγράμμιση μὲ τὴ φιλελληνικὴ τάση ἀποτίμησης τῶν ἔργων. Ἡ μετάφραση λειτουργεῖ ὡς ἀρωγὸς τῆς ρομαντικῆς ἐπιστήμης, ἐφόσον οἱ ἐγχώριες ἱστοριογραφικὲς ἐτοιμότητες δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ αἷτημα τῆς συγγραφῆς μᾶς ἀπτοτελοῦς πραγματείας – παρ' ὅλα αὐτὰ κάποιες ἐνδείξεις ὑποδηλώνουν τὸ ἄλμα πρὸς μιὰ πρωτότυπη σύνθεση: συχνὰ οἱ μεταφραστές, στὰ χρόνια ποὺ ἔρχονται, ἀρχίζουν νὰ προτάσσουν μιὰ ὀλιγοσέλιδη δική τους πραγματεία – ἓνα κείμενο μὲ σαφῆ ἐθνοκεντρικὴ τοποθέτηση συνοδεύει τὸ ξένο κείμενο. Μὲ τὴ μικρὴ αὐτὴ προσθήκη, τὸν γλωσσικὸ διαδέχεται ὁ ἰδεολογικὸς ἐξελληνισμὸς – στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ.

Ἡ δεκαετία τοῦ ἑβδομήντα: τὸ ἡμιτελὲς μεταφραστικὸ ἐγχείρημα (1870-1874)

Ἡ πρώτη παρουσία τοῦ Χάμμερ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο μὲ τὴν ἐπίσημη ιδιότητά του, δηλαδὴ ὡς ἱστορικοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πραγματοποιεῖται στὸ ξεκίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὅταν ἀρχίζει νὰ τυπώνεται ἡ *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* ἑλληνικὰ μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Κροκιδά. Ἐκδίδεται στὴν Ἀθήνα μέσα σὲ μιὰ τετραετία, ἀλλὰ ἀπ' ὅ,τι φαίνεται κυκλοφορεῖ μὲ τουλάχιστον διετὴ καθυστέρηση²¹.

20. Ὅπως κατ' ἐξακολούθηση συνέβαινε μὲ τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Σφραντζῆ. Οἱ Β. Καραμανωλάκης καὶ Π. Στάθης, «Ἱστορίες ...», σσ. 235-236, δίνουν ἐκτενῆ στοιχεία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο χρονικῶν, τὸ ἀθθεντικὸ minus χρονικὸ καὶ τὸ πεποιημένο συμπληρωματικὸ maius χρονικὸ (τὸν ψευδο-Σφραντζῆ) τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνα (1573-1575) καὶ τὴν κατὰ κόρον προβολὴ τοῦ δευτέρου, χαλκευμένου κειμένου ἀπὸ τοὺς ἱστοριοδίφες τοῦ 19ου αἰῶνα.

21. *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* ὑπὸ Ἰ. Χάμμερ, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντῖνου Σ. Κροκιδά, Ἀθήνησι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφῶς 1870-1874. Οἱ ἔξι τόμοι τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης ἀντιστοιχοῦν στοὺς τέσσερις πρώτους τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου. Ὡς πρὸς τὴ σχέση ἑλληνικῆς μὲ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση, λοιπόν, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: ὁ τέταρτος τόμος τοῦ Χάμμερ ἐκτείνεται ἕως τὸ

Διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για εξάτομη έκδοση, δηλαδή για μία επίσης άποσπασματική πρόσληψη του έργου, έρημη, όμως, αυτήν τη φορά των προθέσεων του μεταφραστή, ό όποιος, όπως θα δούμε, επιδιώκει να εξασφαλίσει με κάθε τρόπο την έκδοτική άρτιμέλεια της πολύμοχθης εργασίας του.

Στόν «Πρόλογο του Μεταφραστού» ό Κροικιδάς φροντίζει να κρατήσει τις δέουσες ισορροπίες. Η *Geschichte des Osmanischen Reiches* περιέχει όχι μόνον τις τρεις εποχές – γέννηση, άκμή και παρακμή – του μεγάλου άσιατικού κράτους αλλά και τη μεταγενέστερη ιστορία της Ελλάδας. Η σπουδαιότητα του έργου έγκειται άκριβώς στη συνάφειά του με τις τύχες και την ιστορία του ελληνικού έθνους.

*‘Η πολύτομη και πολύμοχθη ιστορία [...] έπιχείει μέγιστον φως επί την σκοτεινήν ιστορίαν του μέσου αιώνος της Ελλάδος και πάντων των λαών της Ανατολής και συμπληροί μέγα κενόν της ελληνικής βιβλιοθήκης*²².

45ο βιβλίο [= κεφάλαιο]. Έκει τελειώνει τό εξάτομο έργο, δηλαδή ή άνολοκληρωτή μετάφραση Κροικιδά. Έπομένως τό λανθάνον άνέκδοτο ύλικό της μετάφρασης θα άντιστοιχοϋσε στους ύπόλοιπους τόμους του δεκάτομου γερμανικού. Για την άκρίβεια: τό κείμενο του Χάμμερ βρίσκεται στους τόμους 5-9, ενώ ό δέκατος καταληκτικός τόμος περιλαμβάνει πίνακες, εύρετήρια, χάρτες. Στο σημείο αυτό θέλω να εύχαριστήσω τη Γεωργία Παπαγεωργίου για την πολύτιμη βοήθειά της στην παραβολή των κειμένων. Ό πρώτος και δεύτερος τόμος φέρουν στη σελίδα τίτλου χρονολογία 1870. Ό τρίτος τόμος στη σελίδα τίτλου σημειώνει 1872. Άντίστοιχα ό τέταρτος, 1873, ενώ οι τόμοι πέμπτος και έκτος 1874. Όμως ό πρόλογος του μεταφραστή φέρει ένδειξη 20 Δεκεμβρίου 1875 – τό νωρίτερο που πρέπει να κυκλοφόρησε τό έργο είναι στην άρχή του 1876. Σύμφωνα με τη δημοσιευόμενη έδώ έπιτολή του Κροικιδά με άποδέκτη τον Ιωάννη Γεννάδιο πρέπει να κυκλοφόρησε μάλλον τον Ιανουάριο του 1876. Βλ. έδώ στο Παράρτημα, Έπιστολή δεύτερη, με ήμερομηνία 10.1.1876.

Στόν πρώτο τόμο, στόν Πρόλόγο του, ό μεταφραστής δηλώνει ότι έξελλήνισε τό κείμενο *εις γλώσσαν καθαρεύουσαν και πάντα ξενισμόν άποφείγουσαν* χρησιμοποιώντας τη γαλλική έκδοση και μάλιστα τη δεύτερη άπλουστευμένη *εϋτελεστέραν και ήττον δαπανηράν*. Στην πορεία άποφάσισε να έντάξει, ιδιαίτερα για τον έλληνα άναγνώστη, όρισμένες ύποσημειώσεις. Κατά την παραβολή της γαλλικής με τη γερμανική έκδοση «με την συνδρομήν γερμανιστών φίλων», άνακάλυψε πολλές άτέλειες στην εργασία των όμοτέχων του Dochez - Helbert.

22. «Πρόλογος του Μεταφραστού», *Ιστορία της Όθωμανικής Άυτοκρατορίας υπό Ι. Χάμμερ ...*, τόμος πρώτος, σ. ζ'.

Θά εντάξει λοιπόν τὸ ἔργο στὴν κυρίαρχη ἑλληνοκεντρικὴ ὀπτικὴ – τὸ ὀθωμανικὸ προῖόν ἐμβαπτίζεται στὰ ἑλληνικὰ ἔθνικα χρώματα δίχως νὰ ὑποτιμᾶται, συμμετρικά, ἢ ἀνάγκη γνωριμίας μὲ τὸ μεγάλο ἄσιατικὸ κράτος.

Οἱ συντελεστὲς τῆς ἀθηναϊκῆς ἔκδοσης κρατᾶνε ἀπὸ μακριά: ἓνας τυπογράφος ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἄνθρωπος τῆς ὁμογένειας, καὶ ἓνας κωνσταντινουπολίτης τραπεζίτης, ἐκπρεπὲς τέκνο τοῦ ἔξωελλαδικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ χώρου. Στὸ ἐκδοτικὸ ἐπιτελεῖο περιλαμβάνεται λοιπὸν ὁ τυπογράφος καὶ λόγιος Χρῖστος Νικολαΐδης ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ ἐπώνομαζόμενος Φιλαδελφεύς, ὁ ὁποῖος ὡς ἐγκρατὴς τῆς ὀθωμανικῆς ἀποκρυπτογράφησε τοὺς τουρκικοὺς ὄρους. Ἡ μετάφραση τῆς *Ἱστορίας τοῦ περικλεοῦς Χάμμερ* ἀφιερώνεται στὸν *μεγάτιμο ἄνδρα* Γεώργιο Ζαρίφη, ὑψηλὸ ἐκπρόσωπο τῆς ἔξωελλαδικῆς πολιτικῆς ὁμογένειας ἀλλὰ καὶ γιὰ κάποιον διάστημα ὑπάλληλο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πάνω στὴν ἴδρυσή του. Ἐκεῖνος, ὅπως σημειώνεται, παρῆιχε

δαψιλῶς γενναίαν προστασίαν πρὸς πᾶν ἔργον λυσιτελὲς πρὸς ἐκπαίδευσιν καὶ διανοητικὴν πρόοδον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους.

Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴ θέρημ τῆς ἀφιέρωσης, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ κωνσταντινουπολίτης Ζαρίφης εἶναι ἐνδεχομένως καὶ ὁ χορηγὸς τῆς ἔκδοσης. Ὅσο γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἴδιου τοῦ μεταφραστῆ δὲν γνωρίζουμε πολλὰ²³. Εἴμαστε ὁμως σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε τουλάχιστον τὴν ἐργασιακὴ του ταυτότητα: εἶναι ἔφορος στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι, ὡς ἐπαγγελματίας θαμῶν τοῦ κρατικοῦ αὐτοῦ ἰδρύματος, ἔχει ἄμεση καθημερινὴ πρόσβαση στὶς πηγές, στὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ ὡς δημόσιος ὑπάλληλος μοιάζει νὰ διαθέτει ἄπειρο ἐλεύθερο χρόνο γιὰ νὰ καταπιάνεται μὲ πολῦτομα καὶ πολυσέλιδα ἔργα.

23. Γιὰ τὸν Κροκιδᾶ δὲν ἐντόπισα ἄλλα στοιχεῖα. Μόνη ὑπόθεση, νὰ σχετίζεται ὁ μεταφραστὴς μὲ τὴν ἀρτινὴ οἰκογένεια τοῦ Ἀσπιμάκη (μέσα 18ου-ἀρχὲς 19ου αἰῶνα) καὶ τοῦ Κωστάκη Κροκιδᾶ (19ος αἰ.) – μὲ τὴν ἀναβίβαση ἐνὸς τόπου – παραμένει ἀτεκμησίωτη. Ἡ οἰκογένεια τῶν Ἀρτινῶν εἶχε σχέση στενὴ μὲ τὰ γράμματα (ἀπὸ τὰ Γιάννενα ὡς τὴν Εὐρώπη) καὶ μὲ τὴν Κωνσταντινουπόλη, τὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀνεπιβεβαίωτα μᾶς ὡδηγοῦν σὲ ἓνα καλὸ κλίμα. Βλ. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, σσ. 95, 96. Ἐπίσης, ὑπάρχει ἓνας Μ. Κροκιδᾶς μεταφραστὴς τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορηματοῦ *Ἐστὲλλη* τοῦ J. P. Florian (Ἀθήνα 1836).

‘Ο εισηγητής του Χάμμερ στην ελληνική παιδεία δέν είναι νεόκοπος στο άθλημα. ‘Ο Κωνσταντίνος Κροκιδάς είναι ένας δρομέας μακρινών αποστάσεων στο μεταφραστικό πεδίο. ‘Η ένασχόλησή του με τό έργο του αυστριακού ανατολιστή δέν συνιστά για εκείνον τήν πρώτη και μόνη μεταφραστική έγγρασία μεγάλης έμβέλειας²⁴.

‘Εδώ θά χρειαστεί νά κάνουμε μιá παράκαμψη-άναδρομή στον χρόνο. Στη δεκαετία του πενήντα, τήν εποχή του Κρομαϊκού, όταν ή Ρωσία δηλώνει προστασία των ραγιάδων (1853), ό Κροκιδάς θά αποδουθεί στον άγώνα τής μεταφοράς στην ελληνική γλώσσα – πάντοτε από τά γαλλικά – ενός όγκώδους ρωσικού έργου. Πρόκειται για τήν *‘Ιστορία τής Αυτοκρατορίας τής Ρωσίας* του Νικολάου Μιχαήλοβιτς Καραμζίν – ή απόδοσή του στα ελληνικά ολοκληρώνεται τό 1859. Στην τσαρική Ρωσία ό Καραμζίνος ήταν διορισμένος από τόν άνακτα κρατικός ιστορικός – λόγιος δημοκρατικών φρονημάτων που έδρασε σέ πλαίσιο αυτοκρατορικό²⁵.

‘Η ελληνική έκδοση άπαρτίζεται συνολικά από δώδεκα τόμους – αριθμεί πάνω από τρεις χιλιάδες όκτακόσιες σελίδες. ‘Ο Κροκιδάς θά μοιραστεί τόν όγκο τής δουλειάς με όμοτέχνους του. Πάντως, τό άτομικό του μεταφραστικό μερίδιο υπερβαίνει τίς τρισήμισι χιλιάδες σελίδες²⁶.

24. ‘Ο Νικόλαος ‘Ι. Σαρίπολος, ενώ άποκαλεί τόν Κροκιδά ό νέος ήμων φίλος [...] δωδεκάεθλον διεξήλθεν άγώνα δώδεκα τόμους άπνευστί μεταφράσας, αναφέρει ότι ό Κροκιδάς ως άδαής τής ρωσικής μετέφρασε από τά γαλλικά. Ν. ‘Ι. Σαρίπολος, *Μελέτη επί τής ‘Ιστορίας τής Αυτοκρατορίας τής Ρωσίας Νικολάου Καραμζίνου έξελληνισθείσης υπό Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά*, ‘Αθήνα 1859, σ. 1. Τυπογράφος και εδώ ό Νικολαΐδης.

25. ‘Αρχαιολάτρης εύρυμαθής και πολύγλωσσος, προστατευόμενος του ‘Ιβάν Τουργκένιεφ, που είχε από τό 1806 λάβει τό χρίσμα του διορισμένου ιστοριογράφου τής Ρωσίας, παρέδωσε τό κολοοσιαίο έργο του στον αυτοκράτορα ‘Αλέξανδρο Α’.

26. Νικολάου Καραμζίνου *‘Ιστορία τής Αυτοκρατορίας τής Ρωσίας έξελληνισθείσα εκ του γαλλικού παραβληθέντος προς τό ρωσικόν πρωτότυπον υπό Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά*, ‘Αθήνα 1856-1859. Βιβλιογραφημένο: Γκίνης - Μέξας 6994, 7302, 7650, 7957. Συνολικά ό Κροκιδάς μετέφρασε 3.536 σελίδες των τόμων 1 και 2 του 1856, των τόμων 4, 5, 6, 7 του 1857, των τόμων 8 και 9 του 1858 και τέλος του 10ου και 11ου τόμου του 1859. Τόν δεύτερο τόμο (Γκίνης - Μέξας 6995), που μεταφράζει ό Δημ. Βερναρδάκης, εκδίδει ό Παντελής Κ. Παντελής, ύδραϊος εκδότης τής εφημερίδας ‘Ο ‘Ανεξάρτητος τό 1856. Στόν 12ο τόμο, όπου ό Κροκιδάς εμφανίζεται μόνον ως εκδότης, μεταφραστής από τό πρωτότυπο, όπως αναγράφεται, είναι ό ρωσομαθής Π. Ρομποτής, καθηγητής τής Θεολογίας. Τό 1858 – έτος έκδοσης – δέν είχε ακόμη κυκλοφορήσει στα γαλλικά ό τελευταίος τόμος. Τό σύνολο

Ἄν εἶναι ἀπαραίτητο ἓνα πολιτικό συμπέρασμα, θὰ λέγαμε ὅτι, ἐνῶ ὁ μεταφραστής στὴ δεκαετία τοῦ πενήντα διακατέχεται ἀπὸ φιλορωσικό φρόνημα, στὴ διάδοχη φάση τοῦ Ἐνατολικοῦ Ζητήματος ἐκφράζει, ἐνδεχομένως, μιὰ ἄλλη τοποθέτηση – μιὰ φιλοθωμανικὴ στάση. Ἐχει σημασία νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὰ δύο αὐτὰ ἔργα συγχρόνως μὲ ἐνιαία ὀπτική, ὡς καρπὸς ἐνὸς ἰσοσθενοῦς πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ διέπει τὸν μεταφραστὴ γιὰ τὸ Ἐνατολικὸ Ζήτημα, γιὰ τὶς δύο Αὐτοκρατορίες: ἀρχικὰ γιὰ τὴ ρωσικὴ καὶ ὕστερα γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ, τὴ μία ὁμόδοξη, τὴν ἄλλη ἑτερόδοξη²⁷.

Ὁ Κροκιδᾶς, σὲ μονόφυλλο μιᾶς σχετικῆς μὲ τὴν ἔκδοση Ἄγγελίας ποῦ δημοσιεύει ἐνυπόγραφα τὸ 1856, ἐνώσω ἀκόμα μεταφράζει τὸν ρώσο ἱστοριογράφο, διαμηνύει στοὺς ὑποψήφιους φιλαναγνώστες:

*Τὸ ὀρθόδοξον γένος τῶν Ἑλλήνων στερεῖται τῆς ἱστορίας τοῦ ὁμοδόξου καὶ κραταιοτάτου ἔθνους τῶν Ρώσων ...*²⁸.

Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ μεταφραστὴς τῶν μακρινῶν ἀποστάσεων δὲν εἶναι μόνον ὁ ἐκτὸς τῶν ἐγκοσμίων, αὐτοέγκλειστος, θεράπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Λειτουργεῖ ὡς πατριώτης ἐν ἐργηρόρσει – ὡς διαπρύσιος κήρυκας μιᾶς, τῆς ἐκείνῃ καὶ κατὰ περίπτωσιν, πολιτικῆς ἀφύπνισης²⁹.

λο τῆς μετάφρασης ἀριθμοῦσε 3.844 σελίδες. Ὁ Κροκιδᾶς ἐφαρμόζει ἐδῶ τὴν πάγια μέθοδό του, ὅπως καὶ στὸν Χάμιερ, μεταφράζει δηλαδὴ ἀπὸ τὰ γαλλικὰ σὲ παραβολὴ μὲ τὸ πρωτότυπο. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσιν, γνώστης τῆς ρωσικῆς εἶναι ὁ Ἀρχιμανδριτὴς τῆς Ρωσικῆς Πρεσβείας στὴν Ἀθήνα Κύριος Ἀντωνίνος.

27. Ἄλλωστε ἔτσι ἀντιμετωπίστηκε, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἀπὸ τὸν Θεαγένη Λιβαδᾶ στὴν ἐφημερίδα *Κλειῶ*.

28. Ἀθήναι, 2 Ἀπριλίου 1856. Βλ. Γκίνης - Μέξας, * 6853 μονόφυλλο. Δὲν τὸ γνωρίζω ἀπὸ αὐτοψία.

29. Ὁ Κροκιδᾶς, ὅπως εἶδαμε, ἐξελλήνισε τὴν ἱστορία *εἰς γλώσσαν καθαρεύουσαν καὶ πάντα ξενισμὸν ἀποφεύγουσαν*. Σταχυολογῶ, π.χ., ἀπὸ τὸν 4ο τόμο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ Χάμιερ, σ. 166, τὸν ὄρο «Arabien», τὸν ὁποῖο ὁ ἔλληνας μεταφραστὴς στὸν ἐπόμενον τόμο, σ. 353, ἀποδίδει «Ἀσιατικός». Ἡ πρόθεσις καθαρισμοῦ τῆς γλώσσας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τάση ἐξελληνισμοῦ τῶν ὄρων εἶναι ζήτημα ἄξιο προσοχῆς. Ὁ Σαρίπολος, ἐξετάζοντας τὴν μετάφρασιν, κατηγορεῖ τὸν Κροκιδᾶ ὅτι τὸν ὄρο «Ρωμαῖοι» τοῦ Καραμζίν γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκεῖνος τὸν ἀποδίδει «Ἑλληνας»: *Οἱ ἄθλιοι τοῦ Βυζαντινοῦ μεγαστάνεσ ἀφ' ἑαυτῶν ἐκαλοῦντο «Ρωμαῖοι». Διατί νὰ μετονομασθῶσιν Ἑλληνας; Καὶ οὔτε εἶναι δίκαιον νὰ ἀποδίδωνται ὡς ἐμφυτοὶ τοῖς Ἑλλησιν αἱ μοχθηραὶ τῶν Βυζαντινῶν μεγαστάνων*. Ν. Ἰ. Σαρίπολος, *Μελέτη ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσίας Νικολάου Καραμζίνου ...*, σσ. 1, 2, 7.

Ἐὰς ἐπιστρέψουμε στὴ δεκαετία τοῦ ἐβδομήντα καὶ στὸ κατεξοχὴν ἀντικείμενό μας, τὴν *Ἱστορία τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Χάμιερ. Στὸν πρῶτο τόμο προτάσσεται σύντομη βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ συγγραφέα, *τοῦ περιφανεστάτου τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν κλειδοκράτορος*, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ μεταφραστὴς ὑποδηλώνοντας τὴν ἀναστροφή του μὲ κείμενα τῆς περσικῆς, τουρκικῆς καὶ ἀραβικῆς γραμματολογίας³⁰.

Στὴ βιογραφία ἐπισυνάπτεται καὶ ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Ἰωσήφ Χάμιερ. Ὁμολογεῖ σὲ πρῶτο πρόσωπο στὸν «Πρόλογό» του ὅτι, ἐπειδὴ ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἐγγράμματους ἡ πρόσβαση στὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη, ἀναγκάστηκε ὁ ἴδιος γιὰ τριάντα χρόνια νὰ ἀφιερῶθεϊ στὴν ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας* γιὰ συγκέντρωση ὕλικου. Ὑπογραμμίζει τὴν προσωπικὴ του συνεισφορά στὶς δαπάνες τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης, περιγράφει τὸν μόχθο γιὰ ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου καὶ ἀπαριθμεῖ μὲ ἔμφαση τὶς βιβλιοθήκες καὶ τὰ ἀρχεῖα ποὺ ἐρεῦνησε

*ἄνευ χρημάτων πλὴν τῆς ἐμῆς μισθοφορᾶς, ἄνευ τῆς ἐπικουρίας ἀσιανολογικῶν ἀκαδημιῶν καὶ ἀσιανολογικῶν ἐταιριῶν, ἄνευ τῆς προστασίας πλουσιῶν καὶ μεγάλων*³¹.

Ἐνας λόγιος χρηματοδοτεῖ τὸ ἔργο του – πράγμα ὄχι σπάνιο στὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου. Ὁ Χάμιερ, ὁ ἐμβριθὴς μελετητὴς τῆς πορείας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, εἶναι ἱστορικὸς ἀλλὰ καὶ διπλωμάτης – ὅταν ἐκφράζει τὶς ἰδεολογικὲς του κατευθύνσεις:

ἔλαβον τὸν κάλαμον ἄνευ συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας πρὸς πρόσωπα ἢ λαοὺς πρὸς ἔθνη ἢ θρησκείματα.

Καὶ καταλήγει :

30. «Βιογραφία τοῦ Συγγραφέως», *Ἱστορία τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἰ. Χάμιερ ...*, σσ. ια'-ιδ'.

31. Κωνσταντινούπολη, Βαγδάτη, Χαλέπι, Κάιρο, Βιέννη, Βερολίνο, Δρέσδη, Ἀγγλία (Κανταβριγία, Ὁξωνία), Παρίσι (ἢ Βασιλική, ἢ τῆς Ὀπλοθήκης), Ἰταλία, Βενετία (Μαρκιανή), Μιλάνο (Ἀμβροσιανή), Φλωρεντία (Λαυρεντιανή), Μαλιαβκιανή, Νεάπολη (ἢ τῶν Βουρβόνων), Βατικανό, Ρώμη, Βοωνία – «Πρόλογος τοῦ συγγραφέως», *στό ἴδιο*, σ. ιη'. Στους συνδρομητὲς ἐλάχιστα ἑλληνικὰ ὀνόματα συγκαταλέγονται. Ἄν ἐξαίρεσουμε τὸν Λόρδο Γκίλφορντ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, δύο εἶναι οἱ ἐνδιαφερόμενοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας: ὁ Ἰ. Πελοπίδας ἀπὸ τὸ Μόναχο καὶ ὁ Δόκτωρ Ἀρσάκης, ἐγγράφονται γιὰ ἓνα ἀντίτυπο ὁ καθένας.

*Μετ' ἀληθείας καὶ ἔρωτος ἀνέλαβον τὸν κάλαμον μετὰ πιστοῦ ζήλου πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ μετὰ θερμοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς ἰδίᾳ δὲ τῆς ὀθωμανικῆς ... ὡς μεσάζοντος κρῖνου βαθέως ἐπιδράσαντος ἐπὶ τὰς ἱστορικὰς πράξεις τῆς Δύσεως ...*³².

Τέλος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀδυναμία γλωσσικῆς πρόσβασης στὰ πρωτότυπα κείμενα καὶ ἡ σπάνις τῶν μεταφράσεων στάθηκαν οἱ αἰτίες τῆς ἱστοριογραφικῆς ἀπομόνωσης συγγραφέων τῆς ὀθωμανικῆς ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν χρονικογράφων τόσο ἀναμεταξὺ τους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἀνατολιστές. Καὶ ἐνῶ παραθέτει ἀναλυτικὰ τὶς ὀθωμανικὲς πηγές του, προσθέτει βιβλιογραφικὰ καὶ ἀρχεακὰ λήμματα τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας σχολιασμένα³³. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι οἱ γηγενεῖς ποὺ ἐπικαλοῦνται τὸν ἑλληνικὸ μεσαῖωνα – ἐδῶ ὁ βυζαντινὸς κόσμος εἰσάγεται μέσα ἀπὸ τὸν διάυλο τῆς δυτικῆς ἱστοριογραφίας.

Οἱ δεκτικότητες τῆς ὁμογένειας: ἓνα παράδειγμα

Ἐνα καίριο ἐρώτημα πρὸς διερεύνηση εἶναι ποιὲς στάθηκαν οἱ ἄμεσες δεκτικότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ καὶ ἑλληνόφωνου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀπέναντι στὴν ἐξιστόρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος³⁴. Καὶ ἰδιαίτερα ποῖα ὑπῆρξε ἡ πρόσληψη τοῦ συγκεκριμένου ἔργου ἀπὸ πλευρᾶς τῶν ἐγχώριων θεαπόντων τῆς ἱστορίας – τόσο τῆς ἀκαδημαϊκῆς ὅσο καὶ τῆς ἐξωακαδημαϊκῆς κοινότητας. Στὸ ποσοστὸ ποὺ αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ τεκμηριωθεῖ, θὰ λέγαμε ὅτι κοινὸς παρονομαστής, ὡς πρὸς τὶς προθέσεις τουλάχιστον, ἦταν νὰ δοθεῖ βυζαντινός, μεσαιωνικὸς χαρακτήρας στὸ ἔργο. Τὸ ἔθνηκοποιημένο, πλεόν, Βυζάντιο εἶναι ὁ φέρων ὀργανισμὸς τῆς ἱστοριογραφίας στὰ μάτια τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἑλληνικῆς λογοσύνης.

Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, ὅπως εἶδαμε, ἡ συμπλήρωση τῶν ἔξι μεταφρασμένων τόμων τῆς *Ἱστορίας* θὰ θεωρηθεῖ γεγονός ἀξιωματι-

32. «Πρόλογος τοῦ Συγγραφέως», στὸ ἴδιο, σ. λ'.

33. Στὸ ἴδιο, σσ. κδ'-κστ'.

34. Τὸ ζήτημα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση μένει ἀνοικτό. Γαλλικὸ ἀντίτυπο τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Χάμμερ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν στὸ Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν προσφέρει μαρτυρία γιὰ τὸν ἐξελλαδικὸ ἑλληνισμό, ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἴδιας τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀντιγράφω τὸ ἐπικολλημένο *ex libris*: Ἀριστείδης Πασᾶς *Γεωργαντζόγλους Γερουσιαστῆς Ὑπουργὸς τοῦ Ἐμπορίου καὶ τῆς Γεωργίας (1910-1911)*. Προηγουμένως ὑπῆρξε βουλευτὴς Ἀιδινίου (1908-1911).

μόνευτο από έντυπο της ομογένειας στην εφημερίδα *Κλειώ* της Τεργέστης. Ὑπογράφει ἕνας ἑπτανήσιος, ὁ ληξουριώτης Θεαγένης Λιβαδάς. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ τονίζεται ἡ συμπληρωματικότητα τῆς ἱστορίας τῶν μέσων αἰῶνων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀντίστοιχα, καὶ ἐξαιρέται ἡ συμβολὴ ἐκείνου τοῦ πρώτου θεμελιωτῆ τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας – τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἕλληνας ἱστορικός ἀρθρογράφει στὴν εφημερίδα – ἄλλωστε τὸ διαπιστώνουμε ἂν ἀνατρέξουμε στὸ ἀμέσως προηγούμενο φύλλο:

Τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πλήρης ἱστορία ὑπάρχει πρὸ πολλοῦ ἐν χερσὶ τῶν ἀπανταχοῦ λογίων καὶ φιλοπάτριδων λογίων

ἀποφαίνεται ὁ Λιβαδάς.

Ἡ Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν μέσων χρόνων ἕως τῆς σήμερον καὶ ἡ ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τοσοῦτον συνέχονται ἀλλήλαις καὶ τοσοῦτον διοικουσιν ἀλλήλων, ὥστε οὐδετέρη κατανοεῖται προσηκόντως καὶ ἐξιχνεύεται ἀνελλιπῶς ἄνευ τῆς ἐμβριθοῦς μελέτης καὶ πολυμεροῦς καταλήψεως τῆς ἐτέρας³⁵.

Ὁ Κροκιδᾶς ἀνέλαβε νὰ καλύψει τὸ ὑπάρχον ἔλλειμα πρὸς τὴν ἄλλη πλευρά, ἐκείνην τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας. Ὁ ἀρθρογράφος ἐπιδιώκει νὰ κρατήσει ἴσες ἰδεολογικὲς ἀποστάσεις. Ἐνῶ μοιάζει καταρχὴν νὰ συντάσσεται μὲ τοὺς θιασώτες τῆς ρομαντικῆς ἱστοριογραφίας, βρῖσκει εὐκαιρία νὰ σπηλιτεύσει ἔμμεσα τὸ ρομαντικὸ κίνημα, συστήνοντας τὸ μεταφρασμένο ἔργο τοῦ *περιτύστου Χάμμερ* ὡς ἀντίδοτο στὸν κατακλισμὸ τῶν *γαλλικῶν μυθῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν ἐξαμβλωμάτων* – κατὰλληλο νὰ διαδοθεῖ εἰς τὰς ἀπανταχοῦ ἑλληνικὰς οἰκογενεῖας. Ὅπωςδὴποτε ἡ νεοελληνικὴ λογιόσυνη, ἢ ἐντὸς ἢ ἐκτὸς συνόρων, ὅταν δεξιώνεται τὸ μεταφραστικὸ ἐπιτεγμα, προσδίδει μιά ἑλληνόφρονα πλασίωση στὸ ὄλο ζήτημα.

35. Θε[αγένους] Λ[ιβαδά], «Ἱστορία τῆς Τουρκίας», ἐφ. *Κλειώ*, ἀρ. 766, ἔτος ΙΕ', Σάββατο 20/4 Μαρτίου 1876. Τὴν ἴδια χρονιά, σὲ φύλλα τῆς εφημερίδας Φεβρουαρίου καὶ Δεκεμβρίου ἀντίστοιχα, ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος δημοσιεύει δύο ἄρθρα: «Ὀλίγα περὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ καθηγητοῦ Χέρτοβεργ» καὶ «Ὁ ἐκπολιτευτικὸς χαρακτῆρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Ὁ Λιβαδάς, συνεκδότης στὴν εφημερίδα *Κλειώ* μαζί μὲ τὸν Δ. Θερεϊανὸ ἀπὸ τὸ 1861 καὶ ἀρχισυντάκτης τῆς ὡς τὸ 1870, συντάσσει τὸ κείμενο μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν του στὴ Βιέννη, ὅπου τὸ 1874 θὰ χρηματίσει διευθυντῆς τῆς ἐκεῖ Ἑθνικῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς. Γιὰ τὸν Λιβαδά, ὡς μεταφραστῆ, βλ. καὶ Γκίνης - Μέξας, ἀρ. 7717 (1958), 8715 (1861), 9431 (1862), καὶ ὡς συγγραφέα *Στοιχείων Γενικῆς Ἱστορίας* - *Ἀρχαίας Ἱστορίας*, βλ. 9902 (1863).

Δύο ἐπιστολές: τὸ ἀνεπίκαιρο μεταφραστικό ἐγχείρημα

Οἱ τρόποι πρόσληψης τοῦ μεγάλοπνοου αὐτοῦ ἱστορικοῦ πονήματος καὶ ἡ διακειμενικὴ παρουσία τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς διατριβῆς δείχνουν ὅτι τὸ ἐγγράμματο κοινὸ δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ ἀναγνωρίσει τὴν αὐθυπαξία τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου ὡς αὐτόνομου ἐπιστημονικοῦ ἱστοριογραφικοῦ πεδίου. Ἡ μεταμφίεση ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἐξουδετέρωσή του ἦταν μιὰ λύση: τὸ ἔνδυμα τῆς βυζαντινῆς πορφύρας μοιάζει νὰ καλύπτει συστηματικὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθὸν – καὶ παρὸν. Πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τὸν δημόσιο διάλογο ἀλλὰ καὶ μὲ δύο χειρόγραφες ἐπιστολές τοῦ Κροκιδᾶ, ἀνέκδοτες: ὁ μεταφραστής, ὁ ὁποῖος γράφει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀπευθυνόμενος στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο, στὴν Ἀγγλία, ἐντάσσει ἀναμφισβήτητα τὸ ἔργο στὴ μελέτη τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ³⁶.

Στὴν πρώτη ἐπιστολή, τοῦ 1863, ὁ Κροκιδᾶς ἀπευθύνεται στὸν δεκαεννιάχρονο νεαρὸ Ἰωάννη Γεννάδιο, μόλις ἐγκατεστημένο στὸ Λονδίνο ὅπου ἐργάζεται στὸν χιώτικο οἶκο τῶν Ralli brothers. Ὁ Γεννάδιος, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἀρθρογραφεῖ στὸν λονδρέζικο τύπο, στὴν ἐφημερίδα *Morning Star*, ὑπογράφοντας μὲ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ *Dios Genna*, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν φιλοτουρκισμό τῶν Ἑγγλέζων καὶ νὰ ἀνατρέψει τὸ κλίμα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, ὅπως δηλώνει ἀργότερα αὐτοβιογραφούμενος³⁷.

Στὴ δεύτερη ἐπιστολή, δεκατρία χρόνια μετὰ, ὁ Κροκιδᾶς ἀνταποκρινόμενος στὰ αἰτήματα ἐνὸς διαπρεποῦς πλέον συλλέκτη – τοῦ τριανταδυάχρονου Ἰ. Γεννάδιου – ἀπαντᾷ πρῶτα ὡς ἔφορος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἔπειτα ὡς μεταφραστής τῆς *Geschichte*. Τὸν πληροφοροεῖ ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ *περικλεοῦς Χάμιερ* εἶναι ἑτοιμὴ νὰ κυκλοφορήσει στὴν ἀγορά: *ἐπὶ τῶν καθ'*

36. Ἐπικολλημένες ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο στὸ ἐσόφυλλο τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ Χάμιερ. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴ θέση τῆ Διεύθυνση τῆς Γενναδείου, τίς κυρίες Μαρία Γεωργοπούλου καὶ Σόφη Παπαγεωργίου, γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῶν ἐπιστολῶν, καθὼς καὶ τὸν κύριο Ἀνδρέα Σιδέρη γιὰ τὴ βοήθειά του. Τὸ προσωπικὸ ἀντίτυπο τοῦ κητόρα φέρει *ex libris* τοῦ ζευγους: *ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. ΚΤΑΣΘΕ ΒΙΒΛΙΑ ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ, μὲ χρονολογία ΑΠΚΒ' = 1822* στὸν πρώτο τόμο. Σὲ ὅλους τοὺς τόμους ἐπισυνάπτεται σῆμα τῆς τεκτονικῆς στοᾶς *ΜΕΓΑΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ .: ΕΝ ΡΟΔΩ ΑΝΘΩ*. Ὅπως μὲ διαβεβαιώνει ἡ κυρία Σόφη Παπαγεωργίου, τὸ σῆμα δηλώνει τὴν προέλευση τῶν τόμων ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ροδοκανάκη – ὁ Γεννάδιος δὲν ἀνῆκε σὲ μασονικὸ τάγμα.

37. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Ἀμείρομα στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο*, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, *The New Griffon New Series*, ἀρ. 4, Ἀθήνα 2001, σσ. 17-18.

ἡμᾶς χρόνων ὀγκωδέστερον βιβλίον δὲν εἶδε τὸ φῶς. Τυπώνει τοὺς ἔξι πρώτους τόμους μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ βρεῖ συνδρομητὲς γιὰ τοὺς ἐπόμενους. Ἐὰν τὸ μέχρι τοῦδε ὑπολογιζόμενο κόστος ἀνέρχεται στὸ ποσὸ τῶν πενήντα χιλιάδων δραχμῶν, προφανῶς ἀντίστοιχη δαπάνη τουλάχιστον θὰ ἀπαιτηθεῖ γιὰ τὴν ἁρτίωση τοῦ ἔργου.

Ὅταν τὸ 1876 ὁ Κροικιδᾶς καταφεύγει στὸν Γεννάδιο, ὁ διπλωμάτης βρίσκεται στὴν ἀκμὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς πορείας του – ἀφοῦ ὑπηρετήσε στὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης (1873) ὡς δευτέρος γραμματεὺς, τὸ 1875 ἔχει ἤδη ἀναλάβει πρῶτος γραμματεὺς καὶ μετὰ ἐπιτετραμμένος στὸ Λονδίνο³⁸. Ἡ στάση του στὰ ἑλληνοτουρκικὰ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ στρατευμένη – ἐτοιμάζεται νὰ ἐκδώσει ἀνωνύμως τὴν ἐπόμενη χρονιά ἕναν ἐθνολογικὸ χάρτη τῆς Τουρκίας, ὅπου νὰ ἀπεικονίζει τὴν κατῆχηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου³⁹.

Ὡς πρὸς τὴ βιβλιοφιλικὴ του δραστηριότητα γνωρίζουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδόμητα στρέφεται στὸ παζάρι τῆς Ἀνατολῆς, στὴν Πόλη, καὶ ἐκεῖ, σὲ δοσοληφία μὲ Ἕλληνα παλαιοβιβλιοπώλη, συγροτεῖ τὴν περιηγητικὴ συλλογὴ του. Ἡ μέριμνα γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς «ἀνατολικῆς πτέρυγας» τῆς βιβλιοθήκης του δὲν συνιστᾷ μόνον οἰκονομικὴ ἐπένδυση. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὁ Γεννάδιος πίστευε ὅτι ἡ σχέση Ἑλλάδας-Τουρκίας ὄφειλε νὰ θεμελιωθεῖ καὶ νὰ ἐπιλυθεῖ στὴ μελέτῃ τῶν πολιτισμῶν, ἐκατέρωθεν. Μὲ μιὰ εὐρεία ἐθνολογικὴ ὀπτικὴ κατήχησε τὴ συλλογὴ σπάνιων ἐντύπων καὶ χειρογράφων ἀποθησαυρίζοντας πρωτογενεῖς πηγές – στὰ ἀραβικά, κοπτικά, αἰθιοπικά, περσικά καὶ τουρκικά⁴⁰.

Σὲ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο θὰ ἀπειθυνθεῖ ὁ Κροικιδᾶς τὸ 1876: ὄχι σὲ ἕναν κορῆσο-ὑποπνήγιο χορηγὸ, ἀλλὰ σὲ ἕναν μακίηνα μὲ εὐαίσθησι καὶ ἱστορικὴ ὀξύδερξεια. Ἐλπίζει ὅτι ἐκεῖνος ὁ παλαιὸς του γνώριμος θὰ σταθεῖ ἀρωγὸς στὸν μεταφραστικὸ του οἴστρο χρηματοδοτώντας μιὰ ἔκδοση Ὄθωμανικῆς Ἱστορίας μέσα σὲ μιὰ δεδομένη πολιτικὴ συγκυρία τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων.

38. Donald M. Nicol, *Johannes Gennadios - The Man. A Biographical Sketch*, American School of Classical Studies at Athens, Ἀθήνα 1990, σσ. 6, 8.

39. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Ἀφιέρωμα στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο*, σ. 23.

40. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ ἀντικειμένου τῶν Νεοελληνικῶν Σπουδῶν», *Πέμπτη ἐτήσια διάλεξη Ἡμέρας Μνήμης Ἰωάννου Γενναδίου, 14 Μαρτίου 2001*, Σύλλογος Φίλων Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Ἀθήνα 2002, σσ. 14, 21. Διαπιστώνουμε ὅτι τὰ κοραϊκὰ χειρόγραφα καὶ ἐντυπα τῆς συλλογῆς ποὺ ἀγόρασε τὸ 1885 ἀντὶ 1.600 δραχμῶν ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος ἀνήκαν προηγουμένως σὲ ἕναν Μικρασιάτη – τὸν λόγιό τυπογράφο Νικολαΐδη Φιλαδέφεια.

*Τὸ φαινόμενο τῆς ἀσυνέχειας στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία:
κάποια συμπεράσματα*

Ἡ ἐξάτομη μετάφραση τῆς *Geschichte des Osmanischen Reiches* κατατάσσεται στὶς ἀσυνέχειες τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας: ἔμεινε ἡμιτελής. Τὸ ἂν τὴ στήριξε οἰκονομικὰ ὁ Γεννάδιος θὰ παραμείνει ἐρώτημα – γιατί δὲν ἀποκλείεται ἀκόμα καὶ νὰ συνεισέφερε κάποιον ποσό. Ἴσως νὰ μὴ θέλησε νὰ ἀνταποκριθεῖ – ἐξίσου πιθανό. Πάντως οἱ ἐπιστολὲς δὲν πῆγαν στὸν κάλαθο τῶν ἀχρήστων. Τὶς φύλαξε προσεκτικά.

Προϋήσεις τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πίσω ἀπὸ τὴν περιστασιακὴ ἄρνηση τοῦ ὅποιου χορηγοῦ ἢ χρηματοδότη πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε τὸ δομικὸ στοιχεῖο – τὴν πάγια ἄρνηση, τὴν ὀχύρωση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού, ἂν ὄχι τῆς κοινωνίας, ἀπέναντι στοῦ ξένο καὶ τὸ ἐξ Ἀνατολῶν προερχόμενο. Νὰ συνδέσουμε, δηλαδή, τὴ μετάφραση ἑνὸς βιβλίου γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία μὲ τὴν ἱστορικὴ καμπύλη τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα. Στὰ χρόνια πού ἔπονται τῆς Ἀνατολικῆς κρίσης, ἢ προσοχὴ ὀρισμένων εἶναι πολιτικὰ στραμμένη στοῦ ἐγχείρημα τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ Βυζαντίου. Στὴν ἱστοριογραφικὴ παραγωγή τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, διαπιστώνουμε πύκνωση τῶν ἐκδόσεων μὲ βυζαντινὸ προσανατολισμό. Τὰ πράγματα κινοῦνται λοιπὸν πρὸς τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἡ γνώση τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου δὲν βρίσκεται στὶς ἰδεολογικὲς προτεραιότητες τῆς νεοελληνικῆς σκέψης τῆ δεκαετία τοῦ ἐβδομήντα, δεκαετία πού συμπίπτει μὲ τὴ ματαίωση τοῦ μεγαλεπήβολου μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος.

Γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη αὐτὸ πού χαρακτηρίζει τὸ ἔργο τοῦ Χάμμερ – ἔργο μνημειακοῦ χαρακτῆρα – εἶναι ἡ φιλοτουρκικὴ τοποθέτησή του. Ἀκόμα καὶ ἕναν αἰῶνα μετὰ, μὲ τὸν ἴδιον τρόπο καταγράφεται στὴ συνείδηση τῶν μεταγενεστέρων – ἀρκεῖ νὰ ἀνοίξει κανεὶς στοῦ σχετικὸ λήμμα ἕνα ἑλληνικὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικό. Τὸ ὅτι ὁ αὐστριακὸς συγγραφεὺς ἐνστερνίζεται τὴ θέση τῆς ἐπίσημης τουρκικῆς ἱστοριογραφίας σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τῶν Ὄθωμανῶν, πρᾶγμα πού κατὰ τὸν P. Wittek ἐξασφάλισε τὴν ἀπρόσκοπτη ἀλλὰ καὶ ἀνεξέλεγκτη ἀναπαραγωγή τῆς συγκεκριμένης ἄποψης στὶς κατοπινὲς ὀθωμανικὲς ἱστορίες, ἄς λογαριαστεῖ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ αἷτια πού ἐμπόδισαν τὴν ἀρτιμέλεια τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης.

Ὅποσδήποτε μιὰ συνολικὴ ἀντιμετώπιση καὶ ἀνάγνωση τοῦ Χάμμερ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἑλληνομαθοῦς κοινού μοιάζει μᾶλλον ἀπίθανη. Τὸ ἔργο σὲ ὁποιαδήποτε γλωσσικὴ ἔκδοσή του, γερμανικά, γαλλικά ἢ ἑλληνικά, ἀποτελεσε δεξαμενὴ πληροφοριῶν γιὰ περιστασιακὴ χρῆση. Τὸ τεκμηριωτικὸ

ύλικό, με το οποίο η *Όθωμανική Ιστορία* του Χάμμερ τροφοδότησε την ελληνική ιστοριογραφία, χρησίμευσε ως έγκυρη επιστημονική υποδομή, δίχως απαραίτητα το έργο να έχει διαβαστεί στο σύνολό του. Σε γενικές γραμμές μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι το όνομα του Χάμμερ – του κλασικού – χρησιμοποιείται στα ελληνικά ως παραπομπή και υποσελίδια σημείωση συνήθως έγκωμιαστικά⁴¹.

Το έρώτημα γιατί το μεγαλεπήβολο μεταφραστικό έγχειρμα του Κωνσταντίνου Κροκιδά έμεινε ήμιτελές, δέν είναι δυνατόν να άπαντηθεί πληρέστερα, τή στιγμή μάλιστα πού τά πραγματολογικά τεκμήρια έξαντλούνται. Καί δέν είναι δυνατόν να άπαντηθεί στο μέτρο πού οί ύποθέσεις μας περιορίζονται στο πλαίσιο τής γεγονοτολογικής ιστορίας. Έκείνο πού ίσως μās διαφωτίσει είναι ή έρμηνεία τής εκδοτικής ασυνέχειας σέ συνάρτηση με τήν ευρύτερη και διαρκέστερη ιστορική συγκυρία. Πρώτα άπ' όλα στον 19ο αιώνα τó ενδιαφέρον για τή μεγαλόπνοη, άκόμη και μορφολογικά έκτεταμένη, πολύτομη προεθνικού τύπου έξιστόρηση βρίσκεται σέ ύποχώρηση. "Ένα έργο «αυτοκρατορικών» προδιαγραφών μιάς άνάλογης ιστοριογραφικής έμβέλειας πού έδράζεται σέ άνάλογη ευρυμάθεια – επίδιτιον παλαιού καθεστώτος – συνιστά τόλμημα άσφαλώς πολυδάπανο άπό πλευράς τού παραγωγού-έκδότη-μεταφραστή. Άλλά και άπό πλευράς τού καταναλωτή άναγνώστη, άπαιτούσε χρήματα να άγοραστεί άλλά και χρόνο για να άφομοιωθεί ή άπλά και μόνον να διαβαστεί. Συνεπώς δέν είχε θέση στη λογική πού πρυτάνευε στην ιστοριογραφία τή δεκαετία τού έβδομήντα, όπου κυριαρχεί ή κατάτμηση – ή συνεπώς ειώνητη και ή δι' ίδιαν χρήσιν άντίληψη τής ιστορίας :

41. Στην *Επιθεώρηση των Άνατολικών Έθνών*, περιοδικό πού τυπώνεται ελληνικά στη Βάρνα, τή δεκαετία τού έξήντα, ένας Έλληνας τής Βουλγαρίας, ό Χαρίλαος Δημόπουλος, ενώ μνημονεύει στις πηγές του πάνω άπό δεκαπέντε φορές τόν Χάμμερ – έρανίσματα άπό τή γαλλική έκδοση –, δέν διστάζει να διατυπώσει άυτηρηές έως και άπαξιωτικές κρίσεις για τόν Άυστριακό : « ... ό Χάμμερ περιπίπτει πολλάκις εις λαβύρινθον άδιέξοδον και τó χειριστον πολλαχού άντιφάσκει», Χαρίλαος Δημόπουλος, «B' Βούλγαροι. Καί τούτων προηγούνται τινά σλανικά», *Επιθεώρησις των Άνατολικών Έθνών*, Βραΐλα 1866, σ. 186. Τό όνομα τού άυστριακού ιστορικού στις σσ. 22, 124, 130, 160, 163, 165, 166, 168, 184, 186, 189, 193, καθώς και στις σσ. κθ', λ', λε'. Άς σημειωθεί έδώ ότι, όπως προκύπτει άπό τó πρώτο τεύχος, οί Τούρκοι άποτελούν τó έτερο σέλος των ενδιαφερόντων τού Δημόπουλου. Τήν πληροφορία χρωστώ στη Νάντια Ντάνοβα, τήν όποία και πάλι εύχαριστώ.

Ἡ παραγωγή ἱστορικῆς γνώσης δὲν ταυτίστηκε μὲ μιὰ γενικότερη ἀνάγκη γιὰ ἱστορικὴ κατανόηση ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τοῦ ἐθνικοῦ ... Ἡ ἱστορία «τῶν ἄλλων» κινητοποιοῦσε ἐρευνητικὰ ἢ ἱστοριογραφικὰ ἐνδιαφέροντα στὸ μέτρο ὅπου αὐτοὶ συναντιῶνται σὲ ὅσα ἐδάφη θεωρήθηκαν ἑλληνικά⁴².

Ἡ μεταφορὰ ἑνὸς ἱστοριογραφικοῦ προϊόντος ποὺ ἔφερε παλαιὰ ἡμερομηνία παραγωγῆς, ἀνήκε στὸν προεθνικὸ κόσμο, στὴν αὐτοκρατορικὴ τάξη, καὶ ἡ μεταφύτευσή του στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνον τῶν ἐθνικῶν κρατῶν ἀποδείχθηκε ἀσύμβατη, ἀνεπίκαιρη καὶ, ἐνδεχομένως, γιὰ κάποιους ἀπειλητικὴ. Ὅσο προχωροῦσε ὁ ἑλληνικὸς 19ος αἰώνας, ὄλο καὶ λιγότευαν οἱ ἀντικειμενικὲς πιθανότητες, ὥστε ἡ ὑποδοχὴ ἑνὸς τμήματος τῆς μετάφρασης τοῦ Χάμμερ νὰ ὀδηγήσει σὲ αἴσια ἔκβαση τὸ ἄλλο ὑπόλοιπο τμήμα.

Ἡ ἰθαγενὴς λογιόσυνη προτίμησε νὰ διαχειριστεῖ τὸ κείμενο σύμφωνα μὲ τὶς δικές της ἀνάγκες: ἀποσυνδέοντας ἕνα μόνον μέρος τοῦ ἀφηγήματος ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ὀθωμανικὸ κορμὸ του, ἐμβαπτίζοντάς το σὲ ἑλληνικὰ χρώματα, εἶδε μιὰ ἐν προκειμένῳ «βυζαντινὴ» ἀνάγνωση ὡς τὴ μόνη δυνατὴ ἐκδοχὴ. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἕνα γνωστικὸ ἀντικείμενο ἐπιστρατεύεται σὲ πατριωτικὴ ἀποστολὴ καὶ καλεῖται νὰ διαδραματίσει προκαθορισμένο ρόλο στὴν οἰκοδόμησι τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας στὸ πλαίσιο ἑνὸς ἀκόμη ἐθνικοῦ κράτους στὸν γεωγραφικὸ χάρτη – τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

42. Σπύρος Ἴ. Ἀσδραχᾶς, «Ἡ θεματικὴ τοῦ συνεδρίου. Τὰ κεκτημένα καὶ οἱ προβολές του», στὸ *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας 1833-2002*, Πρακτικὰ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, τόμ. Α', ΚΝΕ-ΕΙΕ, Ἀθήνα 2004, σσ. 30-31.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δύο ἐπιστολὲς τοῦ Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδᾶ πρὸς τὸν Ἰωάννη Γ. Γεννάδιο

Ἐπιστολὴ πρώτη

Ἀθήνησι 19 Ἰανουαρίου 1863.

Κυρίέ μου,

Ἐλυπήθην διότι κατὰ τὴν τελευταίαν ἐνταῦθα ἄφιξίν σας ἤμην εἰς Κόρινθον καὶ δὲν ἐδυνήθην νὰ λάβω τὴν ἄμετρον εὐχαρίστησιν τοῦ νὰ σᾶς ἴδω. Ἐν τούτοις σῶζω πάντοτε ἀκμαίαν τὴν εὐχαρίστησιν ἐπὶ τῇ τιμῇ τῆς ὑμετέρας γνωριμίας.

Πολλοὶ τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ φίλων μου ὁμογενῶν μὲ παρεκάλεσαν ἵν' ἀνακοινῶ αὐτοῖς τακτικῶς τὰ καθ' ἡμᾶς νεώτερα ἐν ταῖς παρούσαις κρίσιμοις περιστάσει τῆς πατρίδος, ὑπὲρ ἧς οὐδέποτε ἔπαυσαν μερμινῶντες. Μὴ δυνάμενος νὰ ἐπαρκῶ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τῶν ὁμογενῶν, ἀπεφάσισα τὴν λιθογράφειν τῶν ἐπιστολῶν μου. Πεποιθὼς δὲ ὅτι θέλω σᾶς εὐχαριστήσῃ θέλω σᾶς διευθύνει τὰς ἐπιστολάς μου. Ἐπειδὴ δ' ἄγνοῶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καταστήματός σας, Σᾶς παρακαλῶ νὰ μοι δηλώσητε αὐτήν, διότι τὴν παροῦσαν μου σᾶς διευθύνω διὰ τοῦ Κ. Α. Γ. Εὐμορφοπούλου.

Ἐν τούτοις σᾶς προσφέρω τὰς βαθυτάτας προσρήσεις μου καὶ ὑποσημειοῦμαι

Πρόθυμος φίλος
καὶ δοῦλος Σας
Κ. Σ. Κροκιδᾶς

Ἐπιστολή δευτέρα

Ἀθήνησι 10 Ἰανουαρίου 1876.

Ἀξιότιμε φίλε,

Περιχαρῶς ἔλαβον τὴν ὑμετέραν ἐπιστολήν, ἣτις ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν μνήμην μου τὴν εὐχαρίστησιν ἣν ἔσχον, ὅτε πρό πολλῶν ἐτῶν ἔλαβον τὴν τιμὴν ἵνα γνωρίσω Ὑμᾶς. Εὐγνωμονῶ Ὑμῖν, φίλε, ἐπὶ τε τῇ ἀναμνήσει ταύτῃ, καὶ ἐπὶ τῇ φιλίᾳ καὶ ἀγάπῃ ἣν ὑπερ ἑμοῦ σώξετε.

Σύγγνωτε, ἐὰν βραδέως ἀπαντῶ εἰς τὴν ἐπιστολήν ὑμῶν. Ὁ λόγος τῆς βραδύτητος ταύτης ἦν ἀκούσιος· διότι ἡ ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἦν κατὰ τὰ δωδεκαήμερα κλειστή. Νῦν δὲ ἀνοιχθείσης σπεύδω ἵνα ἐκπληρώσω τὴν ὑμετέραν παραγγελίαν καὶ πέμψω ἐκκλείστως τὰς ἐπιγραφὰς τῶν βυζαντινῶν, ἅς μοι ἐζητήσατε.

Αθήναι 10 Ιανουαρίου 1876.

Αξιότιμη Φίλη,

Περιχαρές έχω των επιστολών
 εσποζών, η τις ανυπόμονοι εν τω μνημονί-
 μου των περιχαρικών εν έχον, ότι σφ-
 εσθον εν έχον των ημερών να γου-
 ρίου υμῶν. Εύχρημον υμῶν, φίλη,
 να η τῆ ἀναμνήσεως ταύτη ἐν τῆ φιλία
 εὐαχέων εν υμῶν ἔπον σφῆται.
 Εὐχρηστοι, ἐὰν βραδύως ἀπαντῆ ἐν
 τῶν εσποζών υμῶν. Ο χόρος τῶν βραδύων
 ταύτων ἐν ἀνομιᾶς. διότι ἡ ἐπιθυμία δὲ
 οὐδὲν ἐν αὐτῶν εἰς ἀδυσχεροῦς ἔχεται.
 Νυν δὲ ἀνυπόμονοι εὐαχέων να εὐαχρηστον
 τῶν ἐπιστολῶν παραχαρῶν ἐσποζών ἐν
 ὑμῶν καὶ εὐαχρηστον τῶν δουλαιῶν, ἐν
 μῶν ἐπιθυμῶν.

Σᾶς παρακαλῶ ἵνα σώζητε πάντοτε
ὑπὲρ ἐμοῦ τὴν φιλίαν, ἣν σώζετε, καί
μοι προστάττετε πάντοτε εἰς ὃ,τι δύναμαι
νά φανῶ ὑμῖν χρήσιμος.

Ἐπιτρέψατέ μοι, φίλε, νά ἀνακοινώσω
ὑμῖν, ὅτι κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον δημοσιεύω
τὴν μετάφρασιν ἑξ τόμων τῆς ἱστορίας τῆς
Ἰθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῆς ὑπὸ τοῦ περι-
κλεοῦς Χάμιερ συγγραφείσης, οὔτινές εἰσιν
οὕτως εἰπεῖν ἡ ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλλη-
νισμοῦ. Οἱ ἑξ οὗτοι τόμοι εἰσὶ τὸ ἡμισυ
τοῦ ἔργου· δημοσιεύω δὲ νῦν αὐτοὺς ὅπως
δυνηθῶ νά ἐξεύρω συνδρομητὰς πρὸς ἐξακολού-
θησιν τῆς τυπώσεως, ἧτις ἀπαιτεῖ ἕως 50 χιλ.
δραχμῶν· διότι ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων
ὀγκωδέστερον βιβλίον δέν εἶδε τὸ φῶς.
Πέποιθα, ὅτι ἐν δέοντι θέλετε μοὶ παρῆξει

πᾶσαν σύστασιν καὶ συνδρομὴν παρὰ τοῖς
πολυπληθέσι φίλοις Σας.

Λήγων τὴν παροῦσάν μου προσφέρω
ὑμῖν φιλικωτάτας προσρήσεις καὶ ὑποσημειοῦμαι

Προθυμότατος φίλος

Κ. Σ. Κροκιδᾶς.

ετασαν ούτως η συνταξιν βασιλ' τοις
 σοφιστηδίοις φιλίας βασιλ'.
 Δόχον την βασιλεωσάν μου επροσέβην
 ήμιν φιλικωτάτα επροσέβην η υδοουμένη
 Αεθουπιζατος φιλία
 η ε ηρωιδας.

Το εσωφύλλο του πρώτου τόμου της ελληνικής έκδοσης του Χάμιερ φέρει τὸ *ex libris* τοῦ ζευγὸς Γενναδίου (ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. ΑΠΚΒ' [1822] ΚΤΑΣΘΕ ΒΙΒΛΙΑ ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ). Τὸ σήμα τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς ἀνήκε στον προηγούμενο χιτήτορα, τὸν Prince Rodocanakis (ΜΕΓΑΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ .).